

УКРАЇНЬКА НАРОДНА АСТРОНОМІЯ

Надія ФЕДОРОВИЧ

Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології
ім. М. Рильського НАН України
Київ 01001, вул. Грушевського, 4

Досліджуються астрономічні знання та уявлення українського народу і їх відображення у фольклорі, обрядовості та матеріальній культурі. Простежується розвиток української народної астрономії з найдавніших часів до сьогодення. З'ясовується вплив раціональних астрономічних знань українського народу на господарську діяльність. Розглянуто також систему традиційних календарних уявлень українців. На основі фольклорно-етнографічних джерел і матеріалів, етнографічних, археологічних та мистецтвознавчих досліджень аналізуються міфологічні космогонічні та космологічні уявлення українців, розглядається астральна символіка в народній творчості та обрядовості. Народні астрономічні знання та уявлення досліджуються у всій сукупності їх проявів: від господарської діяльності до міфології і символіки.

Ключові слова: народна астрономія, космогонія, астрономічні знання та уявлення, небо, Сонце, Місяць, зоря, астральна символіка, солярна символіка, лунарна символіка.

Астрономія – наука про закони руху світил, закони будови й розвитку зоряних світів та їх систем – одна з найдавніших наук, причиною виникнення якої була необхідність орієнтуватися у просторі та часі.

Пізнанню зоряного неба сприяло спостереження за нескінченно повторюваними небесними явищами, які впливали на все живе на Землі. Це, зокрема, небесний шлях Сонця протягом доби, порядок сходу і заходу сузір'їв, зміни на небі, пов'язані з порами року, місячні фази.

Життя рослинного і тваринного світу, а, отже, й трудова діяльність людини, залежали від сезонних змін, зумовлених рухом небесних світил. Уміння орієнтуватися на місцевості, розуміти закономірності природних явищ, визначати час початку зими або літа, сезонів дощів чи посухи мало вирішальне значення для первісних мисливців і риба-

лок, для скотарів, а особливо для землеробів. Осілий спосіб життя, нерозривно пов'язаний зі змінами пір року та залежний від них, вимагав постійного спостереження за Сонцем і Місяцем, а також створення астрономічних прикмет і календаря для господарського використання. Отже, коли практичні потреби змусили давніх людей звернути увагу на Сонце, Місяць і зірки, почала зароджуватися наука про зоряне небо – астрономія.

Разом з тим, спостереження за небом сприяло розумовому й духовному розвитку первісної людини. З найдавніших часів людина намагалася зрозуміти світ і своє місце в ньому, розгадати таємниці світобудови, виникнення й існування світу.

Накопичення знань про різноманітні астрономічні явища та їх зв'язок із земними подіями призвело до розуміння спорідненості Всесвіту (макрокосму) і людини (мі-

крокосму). У цій стародавній антропоцентричній моделі Всесвіту людина вважала себе її центром. У пошуках першопричини астрономічних явищ, опираючись на власний досвід, люди переносили на небо знання про живу природу, про соціальні стосунки у своєму племені. Живими й одухотвореними істотами стають зорі, Сонце, Місяць, планети, метеори, а також метеорологічні явища (грім і блискавка), які, разом з космічними, вважались небесними явищами. Зірки, сузір'я, світила у первісному світогляді не лише одухотворяються, а й ототожнюються з героями чи тваринами-предками. Залишки цих уявлень збереглися у назвах окремих сузір'їв, астрономічна картина світу поставала як міфологічна.

Після розпаду міфологічної картини світу окремі елементи стародавнього світогляду збереглися в усній народній творчості. Так, українці зверталися до Сонця та інших небесних світил, як до святині: сонце святе, сонце чисте, сонце Боже, сонце праведне, «місяць молодий, князь золотий», місяць праведний, зіронька ясна, зірниця прекрасна.

Ще до появи писемності і держав були зроблені важливі астрономічні відкриття, пов'язані з розташуванням і видимим рухом світил на небі.

Астрономічні «доісторичні» відомості дійшли до нас у вигляді археологічних, матеріальних пам'яток минулого, вивченням яких в останні десятиріччя займаються нові наукові напрями: археоастрономія, палеоастрономія та фольклорна (або народна) астрономія. Для реконструкції найдавніших етапів формування архаїчного світогляду необхідним є аналіз таких археологічних джерел, як наскельні зображення, предмети з каменю та кістки, що належать до епохи палеоліту.

Завданням археоастрономії є вивчення найдавніших пам'яток з історико-астрономічної точки зору. Ця галузь астрономії тісно пов'язана з археологічними, етнографічними

та мистецтвознавчими дослідженнями. Майже одночасно з археоастрономією з'явилася й інша галузь астрономії – палеоастрономія, споріднена з палеонтологією.

Свідчення про астрономічні явища, що дійшли до нас через фольклор, умовно називають «доісторичними». Це, зокрема, астрономічні мотиви у найдавніших міфах, казках, піснях, ритуальних танцях (в обряді Масляної відбилосся поклоніння давніх слов'ян Сонцю). Фольклорна астрономія, окрім зразків давнього мистецтва, передає і найдавніше розуміння небесних явищ: зміни сезонів, сходу і заходу світил, зміни дня і ночі. Проте, у космогонічних і космологічних міфах і казках відобразилися не окремі астрономічні відомості, а цілісна картина світу.

Народні знання, і народна астрономія зокрема, належать до маловивченої на сьогодні сфери традиційної культури українців, хоч притаманне останній гармонійне поєднання духовного та матеріального, тут проявляється найбільш виразно. Народна астрономія – сукупність раціональних астрономічних знань та космологічних уявлень народу про небесні світила, сузір'я, Всесвіт. Наявні джерела дозволяють простежити розвиток цих знань з найдавніших часів до сучасності.

Система світогляду наших предків, їх уявлення про небесні світила, космічні явища (рух планет, появу комет, сонячні та місячні затемнення), їх вплив на перебіг життя та долю людини, конкретні астрономічні знання, міфологізація цих знань та досвід використання у господарській практиці, безперечно належать до тієї частини духовної спадщини народу, яка варта залучення до сучасного освітньо-культурного процесу в Україні.

Особливого значення набуває вивчення традиційних універсалій фольклору, символів-архетипів (Сонце, Місяць), що передають особливості національного світосприйняття.

Основними матеріалами дослідження народної астрономії є тексти українського фольклору, зокрема календарно-обрядова і родинно-обрядова поезія, замовляння, казки, легенди, загадки, прислів'я і приказки, а також літописи і твори давньої української літератури. Але, необхідно розглядати не лише словесні тексти, а й матеріали етнографічних та археологічних досліджень і твори українського декоративно-ужиткового мистецтва (вишивки, писанки, кераміка, ювелірні вироби та ін.).

Залишки міфологічного світогляду, первісних космологічних уявлень і вірувань особливо яскраво проступають у творах обрядової поезії. У космогонічних колядках оповідається про створення світу з первісного хаосу, у величальних колядках і щедрівках згадуються Сонце, Місяць і зорі – небесні божества. Весняні пісні зберегли мотиви закликання весни і Сонця, звертання до світила, як до божества. Поширений мотив купальських пісень – «гратиме сонечко на Йвана». У жниварських піснях часто зверталися до Сонця, оспівували обжинковий вінок (солярний символ), який порівнювали з Сонцем і Місяцем.

Деякі жанри, що мали колись сакральне значення, поступово перейшли у склад дитячого фольклору. Зокрема, це заклички, пов'язані з обрядами землеробського циклу, деякі колискові пісні. Тут зустрічаються звертання до природних явищ і стихій – до Сонця, до дощу, хмар і вітру.

Серед українських легенд і переказів, казок існують і міфологічні легенди про створення світу, про походження неба, Сонця, землі, сузір'їв, про природні стихії. У чарівних казках значна увага приділяється природним стихіям і небесним світилам, які уявляються як священні. Сонце, Місяць, Вітер постають у людській подобі. Давніми є мотиви подорожі до Сонця, боротьби за небесні світила (казка «Про легіня, що повер-

нув людям сонце, місяць і зорі»).

Народні астрономічні знання та уявлення у всій сукупності їх проявів (від господарської діяльності до міфології і символіки) не часто були предметом спеціального дослідження. Серед праць українських етнографів і фольклористів, у яких розглядаються питання української народної астрономії, переважають роботи про космогонічні погляди та вірування українського народу.

НАЙДАВНІШІ АСТРОНОМІЧНІ ПАМ'ЯТКИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Елементи астрономічних знань, закладені в прадавні часи, становили основу уявлень наших предків про навколишній світ.

Численні археологічні дослідження свідчать про існування астрономічних знань вже у племен пізнього палеоліту (в 35 тис. – 8 тис. рр. до н. е.), що населяли територію Південно-Східної Європи.

Астрономічні мотиви присутні у багатьох пам'ятках матеріального і духовного життя людей доісторичного часу. Це, зокрема, «солярні знаки» – наскельні та печерні малюнки астрономічного характеру – зображення небесних світил, сузір'їв. Окрім зображень зоряного неба, збереглись і первісні варіанти місячного календаря, такі, як календарі на кістках тварин або на стінах печер, керамічні календарі.

Зображення штрихового місячного календаря вирізане на іклі мамонта, знайденому в Україні, в 1871 р. поблизу с. Гінці (Полтавська область) під час розкопок пізньопалеолітичного стійбища 15 тисячоліття до н. е. Археологи вважають, що це таблиця для спостереження фаз Місяця, де часова вісь та місячні фази позначені лінією та штрихами. Ця знахідка, датована останнім льодовиковим періодом, є свідченням того, що вже 10 – 15 тисячоліть тому люди визначали час за фазами Місяця.

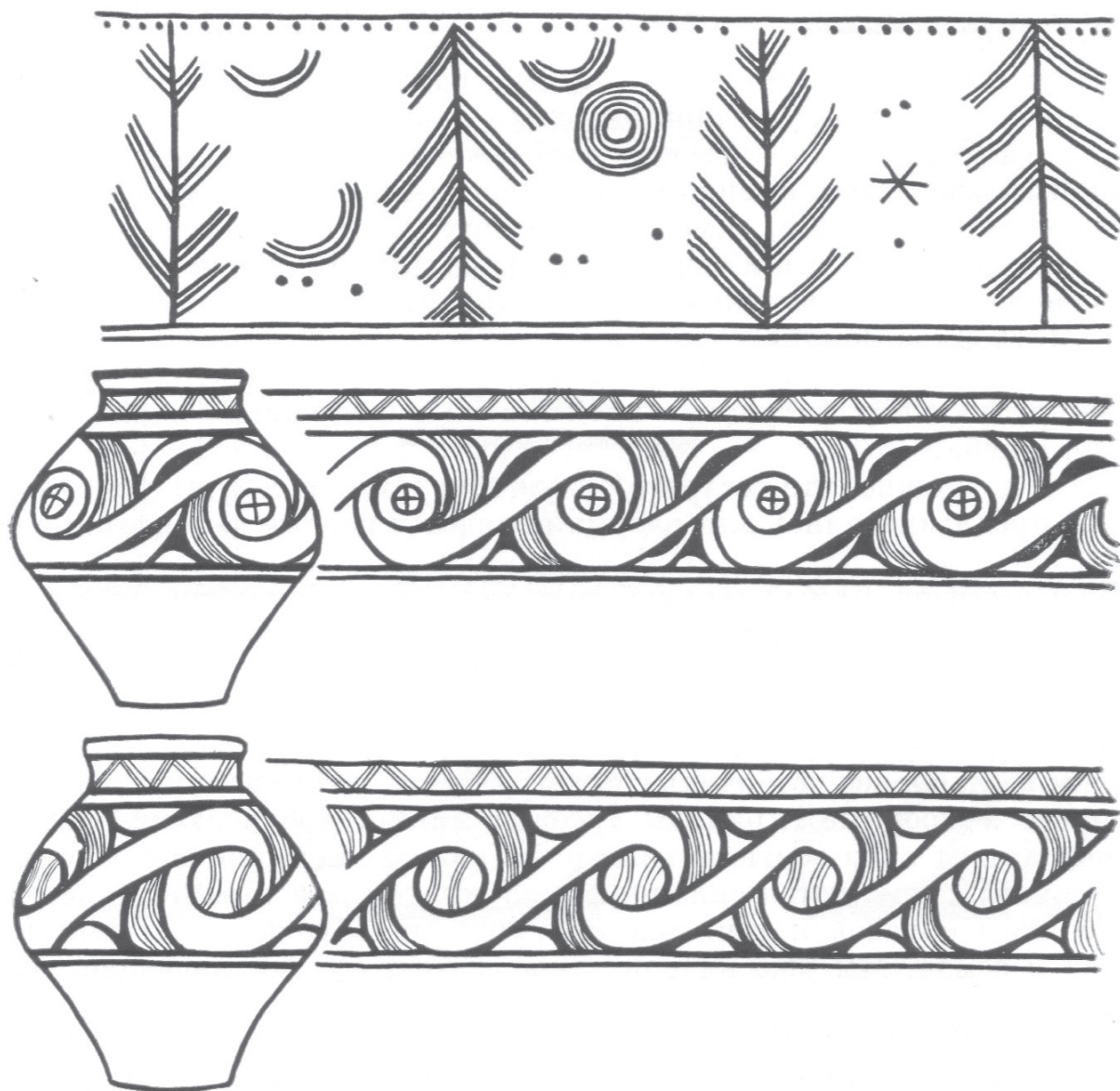

Рис. 1. Картина світу на трипільських посудинах. Нагорі – земля з рослинами, небо з світилами, в верхній частині – краплі майбутнього дощу. Дві середні посудини: в верхнім ярусі – запаси води («верхнє небо»), в середнім ярусі («середнє небо») – сонце, що рухається, і дощові смуги; внизу – земля (за: Рыбаков 1981, с. 195).

Поблизу річки Десни була відкрита стоянка Мізин, що належить до епохи пізнього палеоліту. Серед інших предметів із кісток мамонта, покритих геометричними візерунками, знайдено браслет, що складається з п'яти окремих пластинок. Він прикрашений орнаментом із паралельних штрихів, спрямованих

під кутом до краю браслета. Кожна частина браслета, яка містить 27-29 штрихів, трактується як календар місяця (створений відповідно до спостережень за рухом Місяця).

Інший мізинський браслет вкритий паралельними штрихами, розділений зонами зигзагів. Весь орнамент складається з 564

ліній – це число днів у 19 місяцях (за місячним календарем). Кількість ліній у центральній зоні та в зигзагах разом складає 366, що майже відповідає одному сонячному року. Розглядаючи браслет як місячно-сонячний календар, археологи вважають, що він міг використовуватись для співвимірювання сонячного та місячного ліку часу [1, с.14].

Подібні археологічні пам'ятки підтверджують думку про те, що вже племена пізнього палеоліту мали уявлення про місячні фази, семиденний тиждень, а також користувалися календарем, створеним відповідно до спостережень за рухом Місяця. В палеоліті зародилась складна лунарна міфологія.

Через мистецтво Трипільля відкривається міфологічне світосприйняття давніх землеробів, своєрідне розуміння будови Всесвіту, ідея безкінечного плину часу та руху Сонця. Досить поширеним у трипільців був спіралевидний мотив, який одні вчені співвідносять міфологічними уявленнями про змія-дракона, інші – із зображенням безперервного руху Сонця, постійного плину часу.

Розглядаючи розписи трипільського посуду (IV-III тис. до н. е.), Б. О. Рибаків трактує їх як вираження космогонічних уявлень тієї епохи. Майже на кожній посудині розташовані кола або кола з хрестом всередині – символи Сонця. Від них відходять широкі світлі спіральні смуги, що спрямовані знизу зліва – догори направо і закінчуються знову символом Сонця. Зображення Сонця і спіралей повторюються чотири рази, що створює враження нескінченності й неперервності руху світила по небу [2, с.199].

В III тисячолітті до н. е. з'являється нова форма поховання мертвих – в курганах. Деякі дослідники пов'язують форму курганів із культом Сонця. Розкопки трьох курганів III – середини II тисячоліття до н. е. були проведені біля с. Старосілля (Нижня Наддніпрянина). Аналізуючи розкопки кургану Висока Могила в 1981 р., археолог Ю. Ши-

лов зробив висновок, що матеріали комплексу курганів розкривають календарні знання та астрономічні уявлення давніх народів, які жили у міжріччі Дніпра й Інгульця в III тисячолітті до н. е. Деталі курганів орієнтовані на сторони світу, що свідчить про існування у цих племен знань про рух Сонця і точки рівнодення.

Відомо, що древні знали Зодіак і вміли передбачати затемнення Сонця та Місяця. Цікавою є гіпотеза М. Чмихова, який стверджував, що люди могли передбачати затемнення за допомогою спеціально виготовленого посуду (катакомбної культури), знайденого в Україні.

Мегалітичні споруди утворені з кам'яних брил і стовпів, розташованих у певному порядку, сприятливому для спостереження за рухом небесних світил. Окремі елементи цих споруд орієнтовані за точками сходу Сонця, наприклад, у рівнодення та сонцестояння, за видимістю Місяця у певні моменти року та в певні періоди – роки «високого» і «низького» Місяця [3, с.19–20]. Так за допомогою розташування каменів і щілин між ними точно визначали дні сонцестоянь й інші астрономічні явища. Прадавні мегаліти були зведені на заході Франції, в Англії, Ірландії, Україні, Прибалтиці, Вірменії.

За деякими гіпотезами, мегалітичні пам'ятки – кромлехи – були не лише святилищами, а й праобсерваторіями. Відомі кромлехи поблизу Токмаківки та біля Дніпропетровська. Влітку 1999 р. на острові Хортиця виявлено гранітні брили, викладені колом 2,5-метрового діаметру, схожі на так званий кромлех, а також керамічну посудину, виготовлену приблизно в XVI – XIV століттях до н. е. За гіпотезами вчених, на пагорбі здійснювались культові обряди, а древня споруда в цілому, маючи солярну символіку та певну скерованість на північний схід, слугувала для астрономічної орієнтації.

В останні роки біля села Урич на Ско-

лівщині археологи досліджують наскельне святилище голіградських племен (XII – VIII ст. до н. е.), яке було пов'язане з культом Сонця. На зверненій до Сонця стороні скель вирізьблені малюнки-петрогліфи діаметром 0,4-0,6 м. Близько 270 зафіксованих в Уричі зображень є солярними знаками. На одній із скель виявлено велетенське (до 3 м) зображення людського обличчя, яке вважають символом сонячного божества.

Майже усі солярні знаки на південно-західній частині скель можна побачити тільки опівдні, коли від сонячних променів відтінюються виступаючі назовні рельєфні елементи знаків. Отже, така специфічна залежність солярних знаків від переміщення Сонця, а за ним і тіней на зображеннях, була наслідком добре продуманої системи. Археологи вважають, що ця неординарна пам'ятка X-VIII ст. до н. е. була святилищем обсерваторного типу, «призначення якого полягало у встановленні точних астрономічних дат, необхідних для визначення початку культових сакралій на честь сонячного божества» [4, с.7–22].

Зображення астральних і космогонічних символів часто зустрічаються серед археологічних знахідок, які свідчать про неперервність традиції, що збереглась упродовж кількох тисячоліть і пов'язана з міфологічними уявленнями праслов'ян. У могильних пагорбах протослов'янських племен часто знаходять посуд зі знаком Сонця на зовнішній поверхні дна. Орнаменти на керамічному посуді, знайденому в могильниках, свідчать про те, що протослов'яни уявляли навколишній світ чотирирясним. До трьох ярусів, відомих із зображень на керамічних посудинах трипільців, додався четвертий – підземний, куди Сонце ховається вночі.

Культ Сонця вважають вихідним пунктом усіх релігій, пов'язаних із обрядом кремації. У поховальній обрядовості слов'янських племен (від рубежу нашої ери до кінця

I тис. н. е.) переважає обряд спалення небіжчика. За віруваннями, вогняне очищення відкривало померлим дорогу до царства світла. Культ священного вогню поєднував і поклоніння вогню, і вшанування Сонця.

На межі бронзового й залізного віків (XI – VII ст. до н. е.) в міфології праслов'ян формується культ Сонця. В орнаментах часто зустрічаються його символи: хрест і колесо, у якому – чотири, шість або вісім спиць. Цікаво відзначити, що колесо з чотирма спицями або хрестом було символом не лише Сонця, а й вогню, з шістьма спицями – було пов'язане також із небом, грозою, громом і блискавкою. А колесо, що має вісім спиць-променів, було тільки знаком Сонця.

У слов'ян, як і в інших індоєвропейців, особливо популярними були символи Сонця у вигляді концентричних кіл, хрестів і свастик. Різноманітні солярні знаки зустрічаються у мотивах вишивок, різьблення, орнаментації посуду. Такі зображення на одязі, на побутових речах і посуді надавали цим предметам цілющі властивості, прикликали добро і відганяли злі сили.

Солярні знаки, як символи вогню, наносилися на пряслиця, на горщики і глиняні сковорідки. Подібні вироби зустрічаються у пам'ятках зарубинецької, пізньозарубинецької і київської культури, слов'янських культур другої половини I тис. н. е. Виготовлений зарубинецькими і пшеворськими племенами посуд іноді прикрашали напівмісяцеві наліпи на плічках. Окремі горщики і миски мали знаки-обереги у вигляді хреста на денці.

Для ворожіння та магічних дій у зарубинецькій і празькій культурах використовувалися глиняні моделі буханців – «хлібці», які прикрашалися хрестоподібними рисками. Під час розкопок в 1987 р. споруди X – XI ст. в Києві знайдено глиняний виріб у вигляді хлібця діаметром 6 см. Кругла форма «хлібця» була емблемою Сонця, яке давало життя.

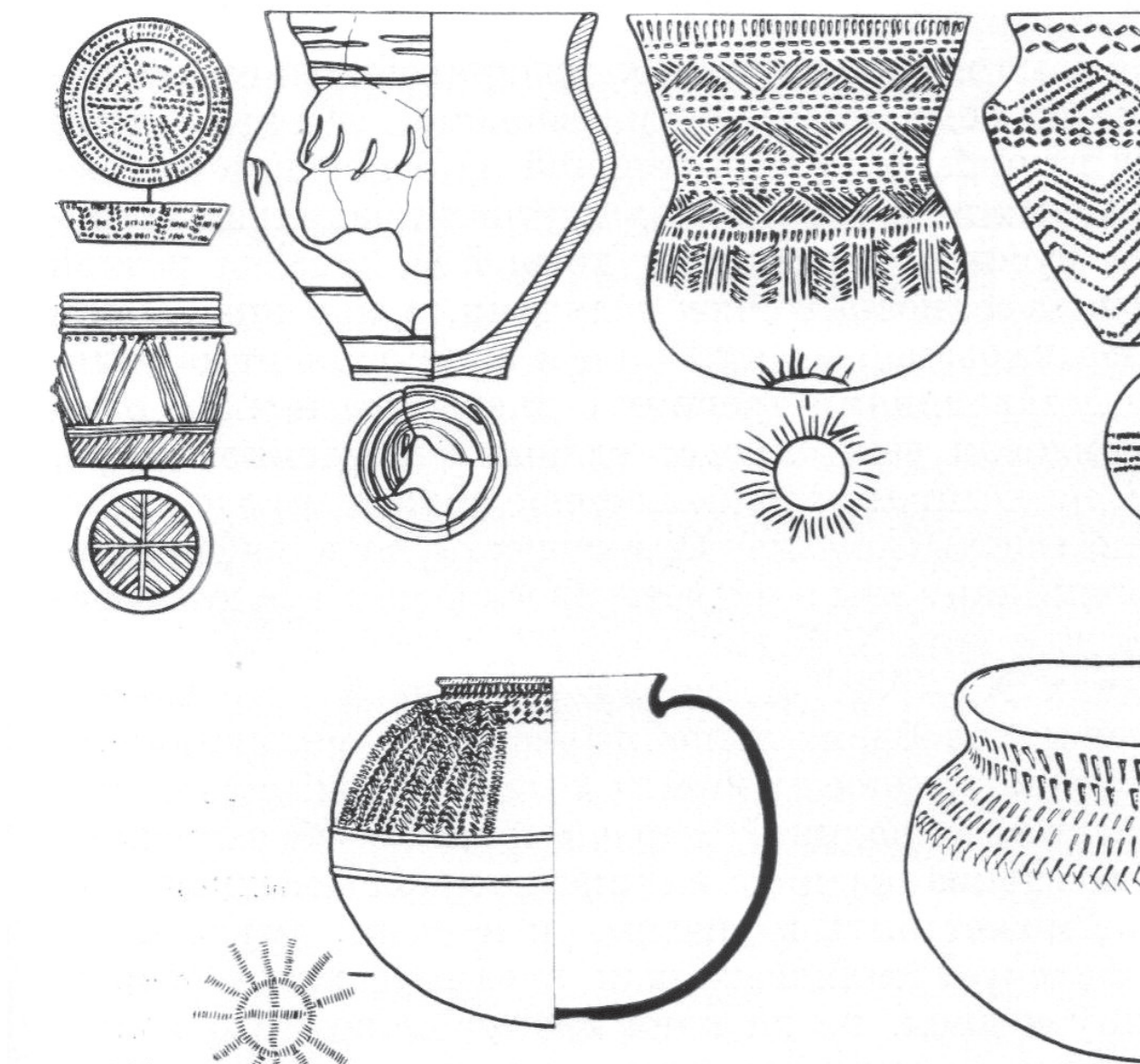

Рис. 2. Зародження геоцентричної ідеї: зображення «підземного», нічного сонця на денцях посудин. У верхній частині таблиці – з праслов'янських земель; в нижній – з поховань фат'янівської культури (розкопки Д. Крайнова) (за: Рыбаков 1981, с. 235).

На місці поселення останніх століть до н. е. біля с. Горошева на Середньому Дністрі (ясторфська культура) знайдено залишки кам'яного ритуального віктаря, а також – кістяну пластинку та глиняні підставки з соляр-

ними символами.

Зображення солярних знаків у поєднанні з фігурами людей і тварин зустрічаються на каменях-жертovníках. Такі пам'ятки знайдено у поселенні київської культури

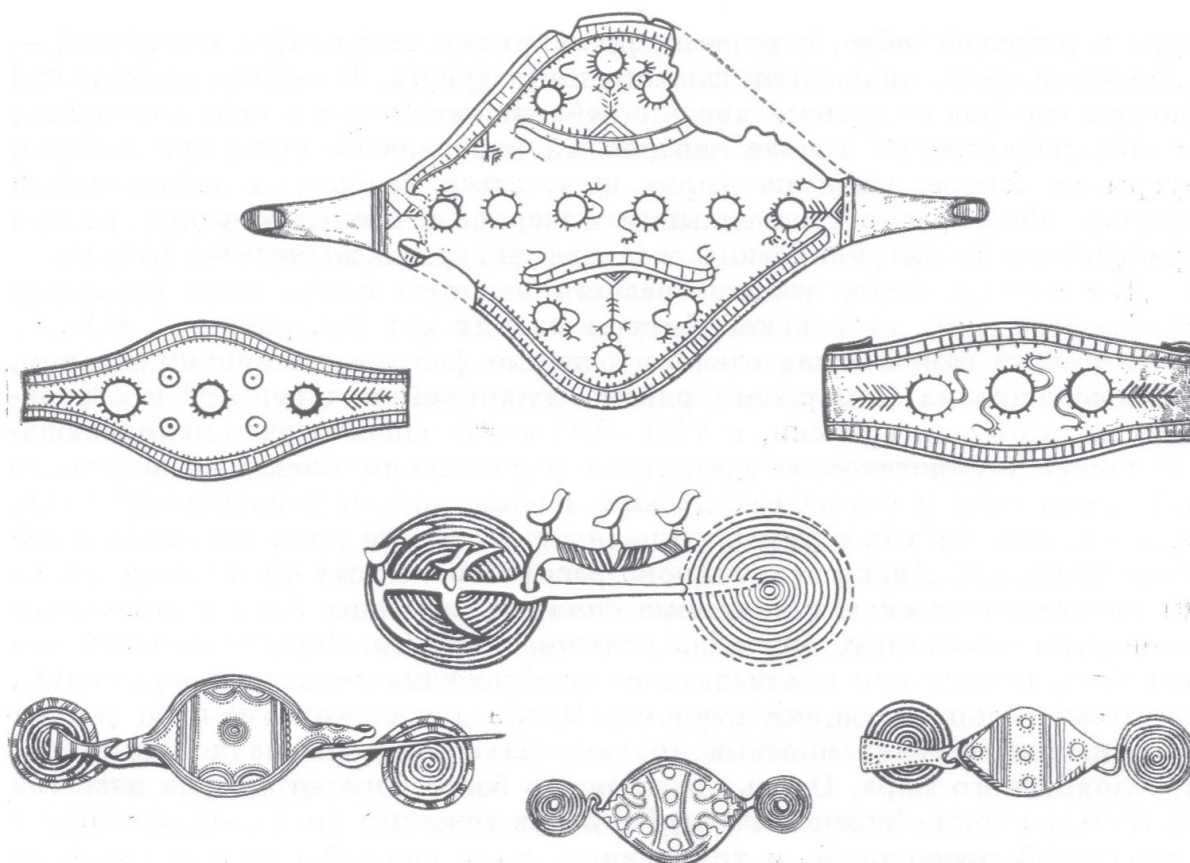

Рис. 3. Праслов'янські прикраси з зображенням сонячних дисків і птахів. VII ст. до н. е. Нагорі браслети з зображенням жінки, яка вітає Сонце; у сонячних дисків лебедині шиї (Радолінек поблизу Познані). Внизу фібули західних праслов'ян, лужицька культура (за: Рыбаков 1981, с. 341).

Обухів III (гранітний валун з вибитими знаками) та Межигір'я на Тернопільщині (велика кам'яна плита). Вважається, що ці знахідки пов'язані з обшинними святилищами давніх слов'ян (I тис. н. е.) [5, с.119].

На керамічних вазах (IV ст.) черняхівської культури із села Лепесівка на Хмельниччині і села Ромашки Київської області відображена календарна символіка. Ці посудини призначались для новорічних ворожін про погоду і для фіксації найважливіших господарських робіт річного землеробського циклу. Плоскі вінця ритуальних чаш поділені на 12 секторів – місяців, кожний з яких має свою орнаментальну символіку землероб-

ського змісту [6, с.23].

В 1962 р. Б. Рыбаков розшифрував даний орнамент як календар. Хрест – це символ Сонця або вогню, а давні слов'яни запалювали ритуальне вогнище тричі на рік: в січні (після зимового сонцестояння), в березні (в день весняного рівнодення) та в червні (в день літнього сонцестояння). На орнаменті символ Сонця показано тричі – в першому, третьому та шостому секторі. Подібний календар було виявлено на посудині з с. Ромашки Київської області – глечики IV ст., знайденому ще у кінці XIX ст. археологом В. Хвойкою. Рыбаков зміг провести аналогію між орнаментами на лепесівських чашах

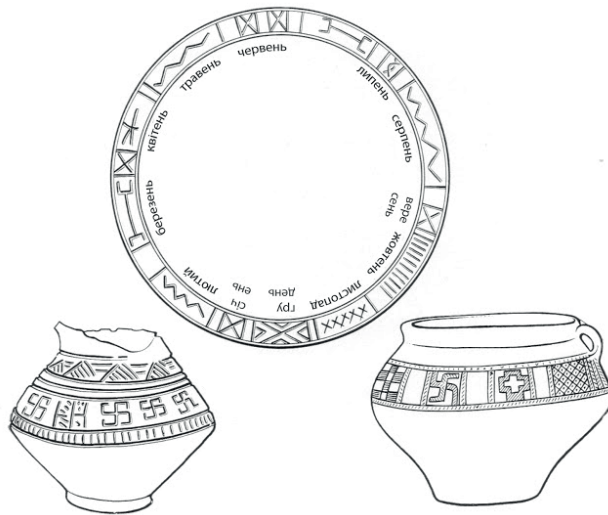

Рис. 4. Прорисовка посудини з Альмашфюзітезі знаками 12 місяців (нагорі). Посудини з календарними знаками зі Сміли (р. Тясмин, скіфський час) і Балтійського Помор'я (внизу) (за: Рыбаков 1981, с. 323).

та глечіку, яка засвідчила існування давньослов'янського календаря [2, с.319–328].

Окрім керамічних календарів, були знайдені й дерев'яні, де рахунок дням вівся зарубками на дереві. Це гранчасті палиці, на яких простежуються зарубки, що відповідають буднім дням, а зображення хрестиків, кружків або стилізованих вершників – святкам. У побуті такими календарями користувались аж до XIX ст.

Важливе місце серед археологічних пам'яток займають язичницькі жертovníки (капища), переважно пов'язані з кам'яними людиноподібними ідолами. Такі капища досліджено в багатьох місцях (Іванківці, Ставчани та ін.). Біля с. Ставчани І. Винокуром та Г. Хотюном було відкрито ще одне святилище середини I тисячоліття нашої ери. Основним атрибутом святилища був ідол в образі чоловіка з рогом в руках. На відстані 3 м від ідола, навпроти нього, стояла конусоподібна кам'яна стела, на якій вибито солярний знак. На думку І. Винокура, тут здійснювались жертвоприношення, а солярний знак на стелі

Рис. 5. Слов'янські посудини-календарі IV ст. н. е. Нагорі глечик із с. Ромашки (Київщина); внизу із Лепесівки; внизу – зведена схема обох календарів (за: Рыбаков 1981, с. 325).

свідчить, що жителі поселення поклонялись і приносили жертви Сонцю, уособленням якого був ідол. Зображення коня символізує один із проявів священної могутності божества [7, с.42–46].

У більшості індоєвропейських народів Космос був упорядкований і систематизо-

Рис. 6. Посудина IV ст. із Військового (на Дніпрі) з календарними «чертами і ризами» (за: Рыбаков 1988, с. 172).

ваний у вигляді трьох часово-просторових шарів: нижнього (підземного), середнього (земного), верхнього (небесного) світів – концепція Світового дерева. У слов'ян, зокрема, існування таких уявлень підтверджується композицією Збруцького ідола (IX – X ст., знайдений в 1848 р.), три горизонтальні яруси якого символізують три зони всесвіту: небесний світ богів, земний світ людей, підземний світ (божества підземного світу) [8, с.25].

Як вважає Рыбаков [9, с.236–251], чотири божества верхнього ярусу – це Перун з шаблею та конем, Дажбог (чоловічий образ із солярним символом), Мокош з ритуальним рогом в руці та Лада з вінчальним перснем. На одязі Дажбога помітно знак Сонця – коло з шістьма променями всередині.

На тісний зв'язок релігійних вірувань слов'ян із солярними культами вказує і те, що великі племінні святилища та ритуальні місця на поселеннях чітко орієнтувалися по сторонах світу. Відкриття у 1984 городища-святилища на горі Богит дозволило відновити й орієнтацію Збруцького ідола у просторі. Кам'яна чотирилика статуя стояла так, що Перун був обернений на захід, Лада – на

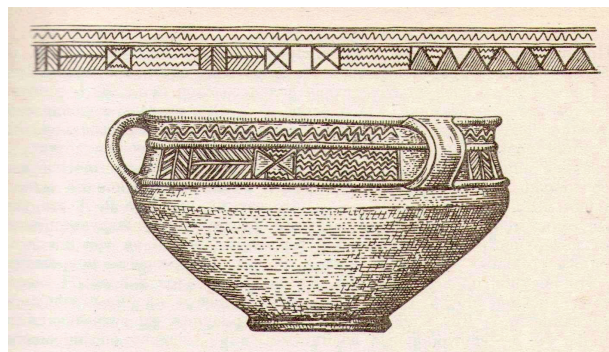

Рис. 7. Посудина з Кам'янки (на Дніпрі) з календарними «чертами і ризами» (за: Рыбаков 1988, с. 175).

Рис. 8. Посудина для новорічних ворожінь IV ст. н. е. (Лепесівка, Україна). Поверх хвилястої лінії зображені символи 12 місяців (за: Рыбаков 1981, с. 324).

схід, а Мокош – на північ. Центральний жертovníк містився біля ніг сонячного божества Дажбога.

Вікентій Хвойка в 1908 році поблизу місця, де колись стояла Десятинна церква в Києві, знайшов залишки слов'янського святилища VI – VII століть. Овал фундаменту мав чотири вісімдесятисантиметрові виступи, які чітко показували на північ, південь, захід і схід. На чотири сторони світу спрямовувалися виступами і трипільські жертovníки, що свідчить про певну спадковість уявлень.

Як свідчить у своїй хроніці Саксон Граматик, прибалтійські слов'яни (бодричі,

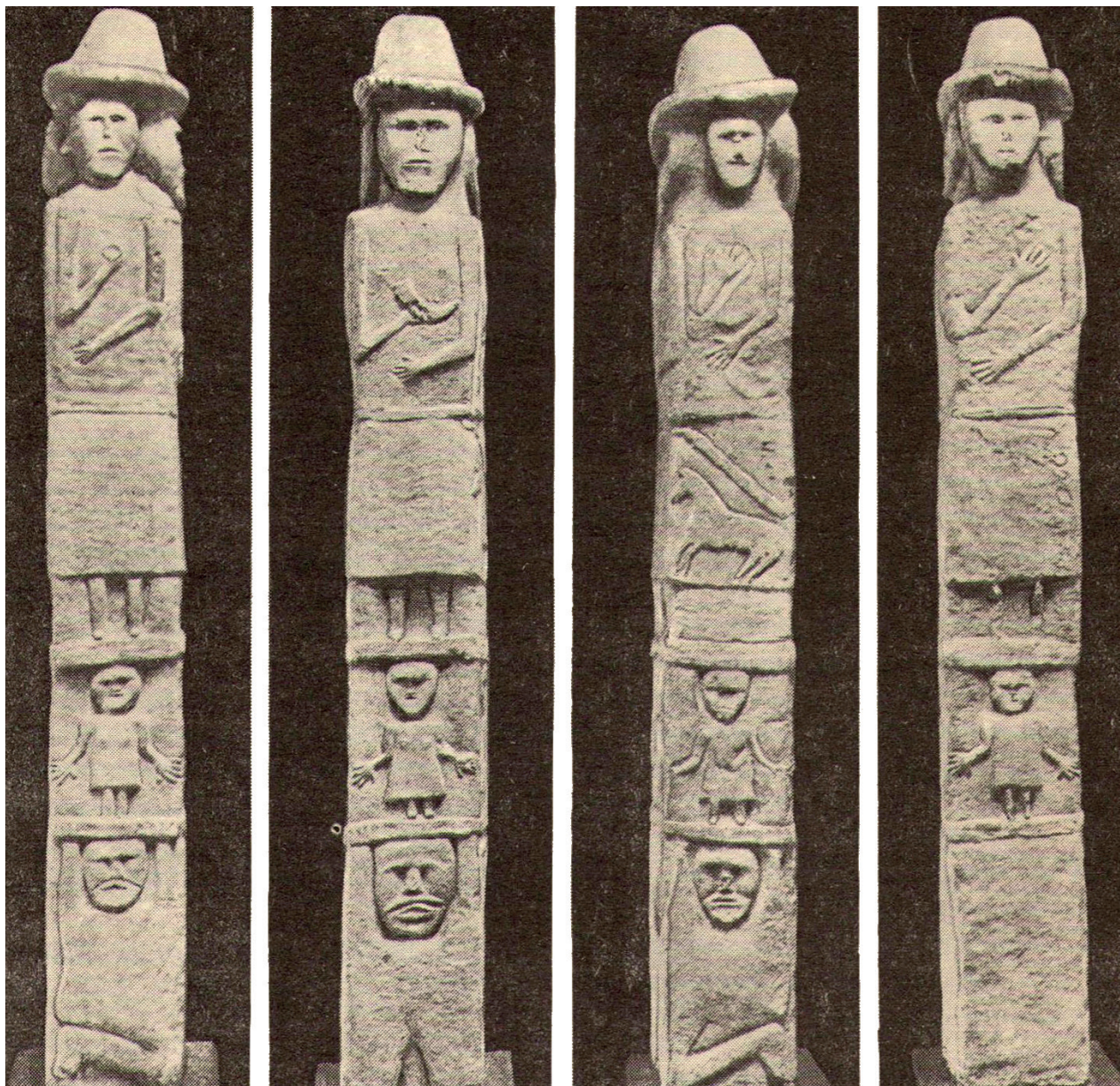

Рис. 9. Збруцький Світовид, 4 грані (за: Рыбаков 1988, с. 239).

лютичі) у куполах своїх храмів мали отвори для спостереження за Сонцем. Оскільки від стану Сонця залежав початок військового походу та інші важливі дії, за його видозмінами ворожили жерці. Подібне спостерігалось в храмі міста Югроборі, який простояв аж до XVI століття.

У розповіді про «священну будівлю»

прибалтійських слов'ян, яку арабський письменник Масуді (кінець X ст.) записав зі слів своїх земляків-купців, говориться про зачатки астрономії й професійного співу в слов'ян. «Ця будова, – повідомляє Масуді, – славетна по своїй архітектурі, по складу каміння різного роду й різних кольорів, по отворах у покрівлі й по надбудовах, зроблених для спо-

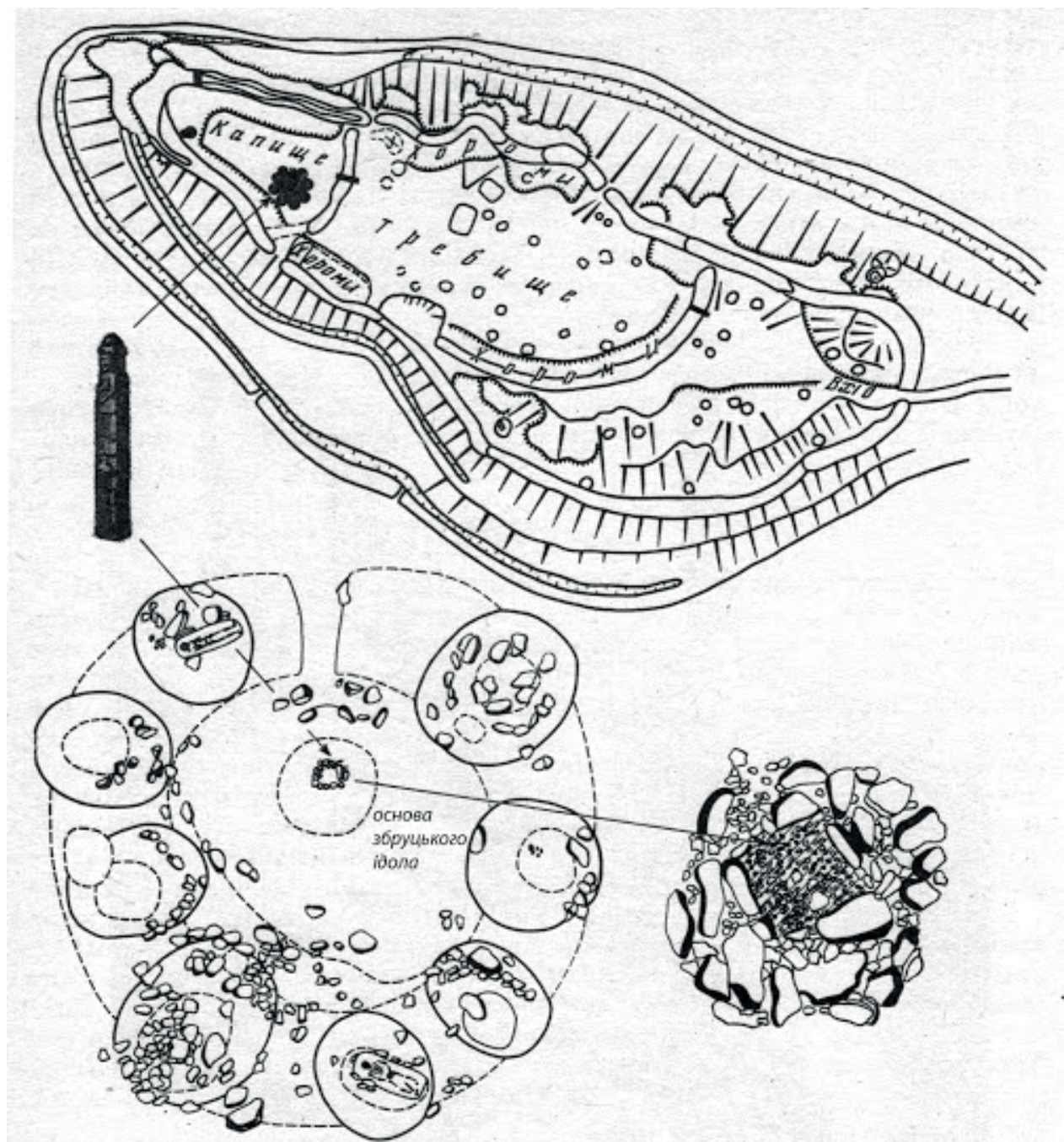

Рис. 10. Загальний план розкопок святилища поблизу Збруча на горі Богит (розкопки І. Русанової і Б. Тимощука 1984 р.). Капище. Фундамент Збруцького ідола (за: Рыбаков 1988, с. 238).

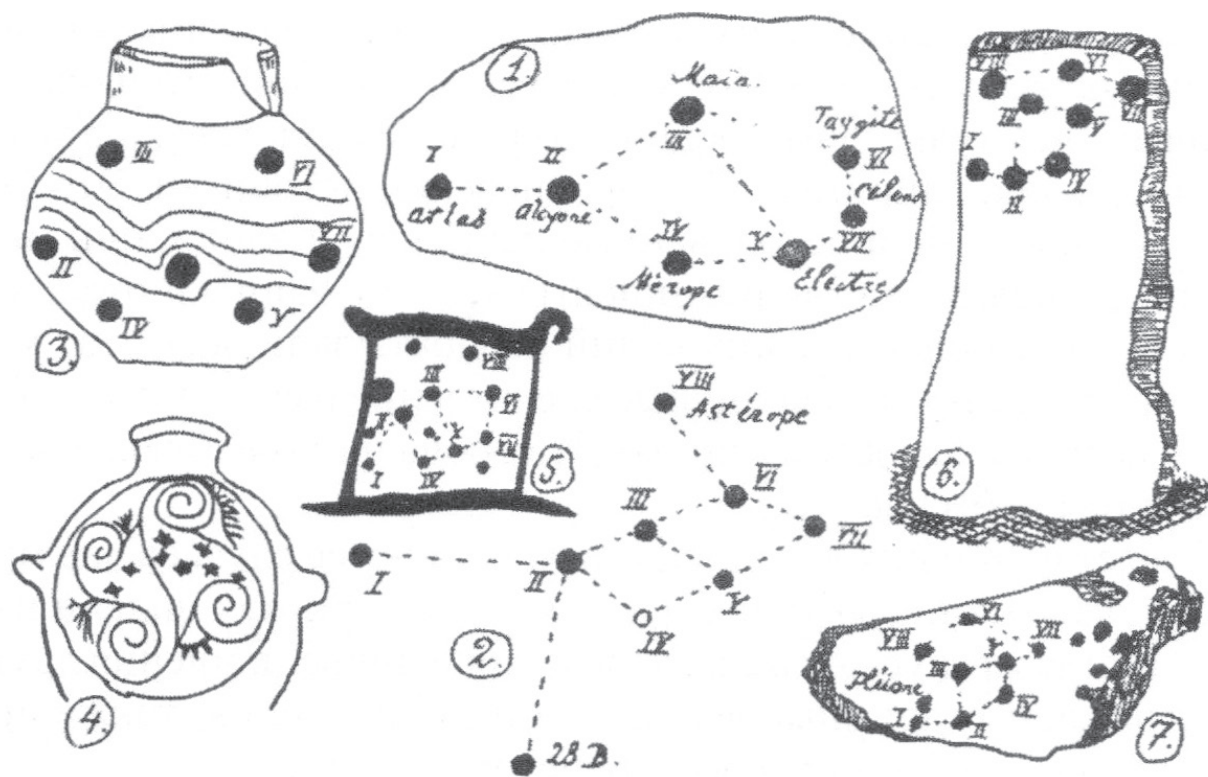

Рис. 11. Зображення Плеяд у доісторичному мистецтві (за: Святский Д. *Астрономия Древней Руси*. – М., 2007. – 664 с. – С. 355).

стереження над сходом сонця...» [10].

Свідченням про спостереження за небом у східнослов'янських племенах язичницької Русі є деякі археологічні знахідки, наприклад, зображення сузір'я Великої Ведмедиці, а також Плеяд – на камені.

Золоті і срібні вироби – лунниці, на-
миста, зірчасті колти та інші прикраси – були
знайдені під час археологічних розкопок на
території багатьох земель Київської Русі:
Чернігівської, Переяславської та інших. У
скроневиx кільцях «волинського типу», знай-
дениx на Рівненщині («Борщівський скарб»
X ст.), нижня частина оформлена у вигляді
ажурних трирогих лунниць із бусинами на
різках [11].

Серед амулетів-оберегів відомо багато

«лунниці», які, аж до зникнення у XIII – XIV ст., були пов’язані з пошануванням нічного світила. Лунниці – невеликі ритуальні золоті чи срібні підвіски у формі півмісяця, поверненого рогами донизу. Лунниця (місяць) – жіночий оберіг – надіялася магічною силою. Зображені на них солярні знаки (кружки, кола, хрести) підсилювали магічну дію таких оберігів [12, с.61–62].

Широкого розповсюдження на Русі набули також «сонячні» амулети – круглі підвіски – символи Сонця. Амулети-обереги ототожнювалися з певними божествами. Так, символи Перуна (топірці, кам'яні вироби, кремені) частіше зафіксовані на археологічних пам'ятках Правобережжя Дніпра, а «сонячні» та «місячні» символи – на Лівобережжі [8, с.30].

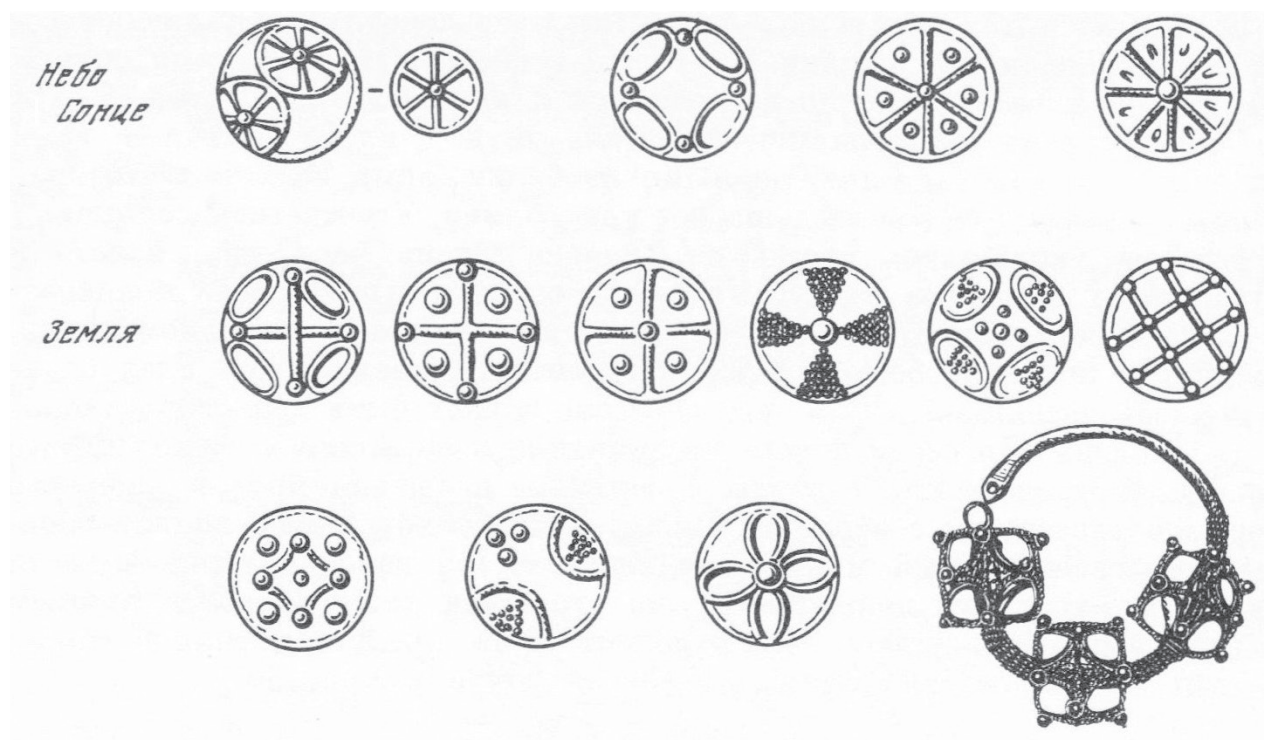

Рис. 12. Символи сонця і землі на золотих скроневи́х кільцях (за: Рыбаков 1988, с. 573).

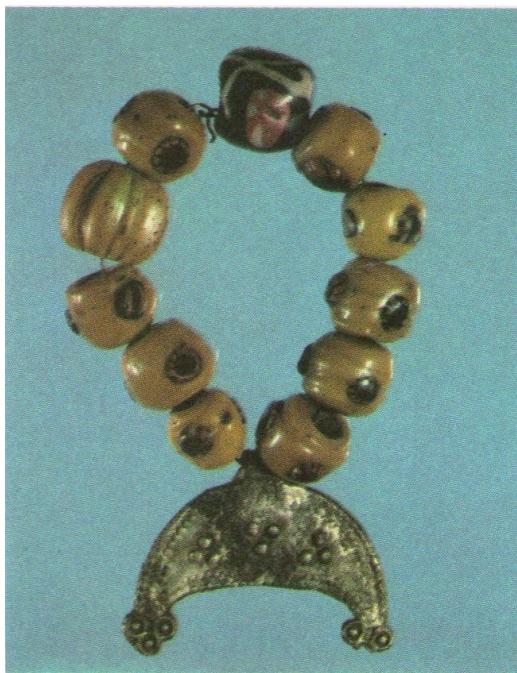

Рис. 13. Лунниця у язичницькому намисті (за: Введение христианства на Руси. – М., 1987. – 302 с. – Лл. 56).

До давньоруських амулетів належали і ритуальні набори, що містили зооморфні фігурки (пташки), шумові підвіски, ложечки, ножі, топірці зі зображеннями сонячних знаків (коло з крапкою), які вкривали майже все лезо, ключі. Фантастичні фігури з пташиним тулубом і головою коня передають уявлення про міфічних сонячних коней і птахів. Денні й нічні символи Сонця поєднуються у підвісках лісового Лівобережжя Дніпра. Амулети символізували вічний рух Сонця над землею і під землею.

Срібні браслети-наручі та колти з емалями часто прикрашалися зображеннями «дерева життя» – символами будови Всесвіту, солярними знаками. Подібні сюжети зустрічаються і на золотих колтах XII – початку XIII ст. Форма колтів – диск із променями, що розходяться – символізує Сонце [13, с.116–119; 6, с.57].

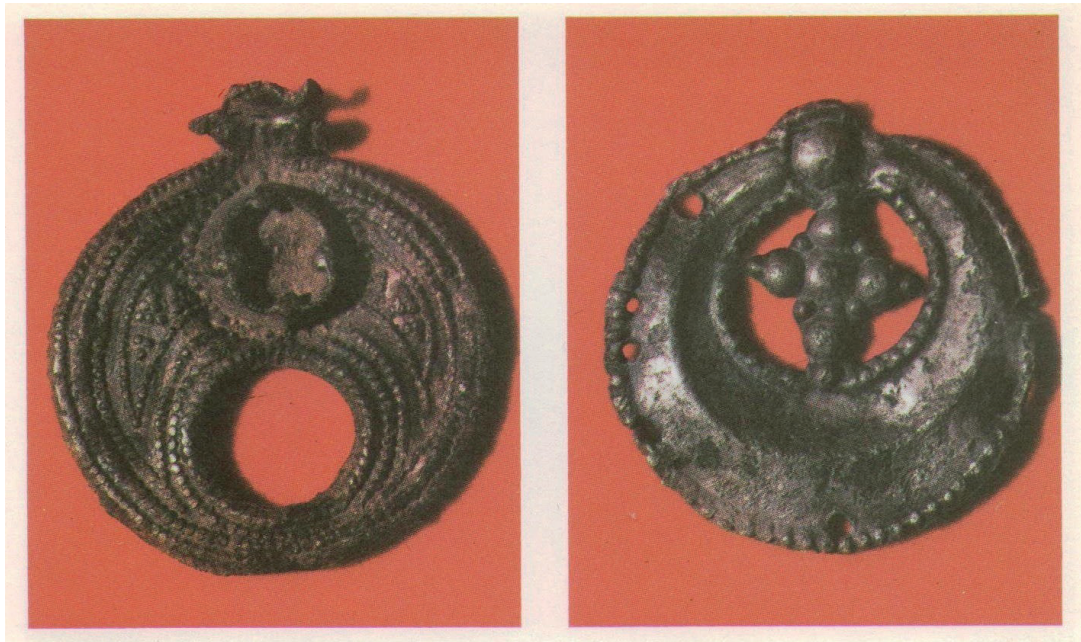

Рис. 14. Лунниці з язичницьких намист (за: Введение христианства на Руси, іл. 57, 58).

Стародавні язичницькі символи (сонячні знаки, різні зооморфні зображення) широко побутували в київських художніх пам'ятках. Язичницьке уживається з християнським, про що засвідчують бронзові панікадила-хороси на велику лампаду і шість свічників. Хорос підвішувався на трьох ланцюгах, що мали по два диски з хрестом посередині, які символізували Сонце і вогонь. Вся композиція відтворює старі язичницькі образи світла і тепла.

На орнаментованій шиферній плиті головного храму Київської Русі вирізьблено знак – три великі кола, який символізує Сонце, небесний вогонь, світло [14, с.360]. Шиферні плити з Софії Київської орнаментовані плетивом, вписаним у кола та ромби, розетками, що нагадують стародавні слов'янські сонячні знаки [15, с.154].

Образ Всесвіту втілювався і в об'ємно-просторовій композиції житла. Дах, яким воно завершувалось, співвідносився з небесною сферою.

Певна системність склалася і в конструюванні внутрішнього вигляду житла. Чітко простежуються три яруси, у формуванні яких важливу роль відіграли зв'язки обжитого простору з навколишнім. До нижнього ярусу хати входять частина стіни з підпіччям, лавами, які були витвореною людьми межею світу наземного і підземного. Верхній ярус і стеля хати – це ніби небо, а сволок виконує роль охоронця оселі, лінії, на якій вона тримається. Елементи середнього ярусу – стіни, двері, вікна і простінки – це проміжок між ідеалізованою небесною сферою і підземним світом [16, с.18].

Триярусне розміщення орнаментальних мотивів несе певне змістове навантаження. У ньому відбилися космогонічні й світоглядні уявлення стародавніх слов'ян про будову Всесвіту.

В українських обрядових піснях, у билинному епосі космічний акт творення постає іноді як процес будівництва церкви, а Всесвіт, космос – як терем (храм) «з трьома

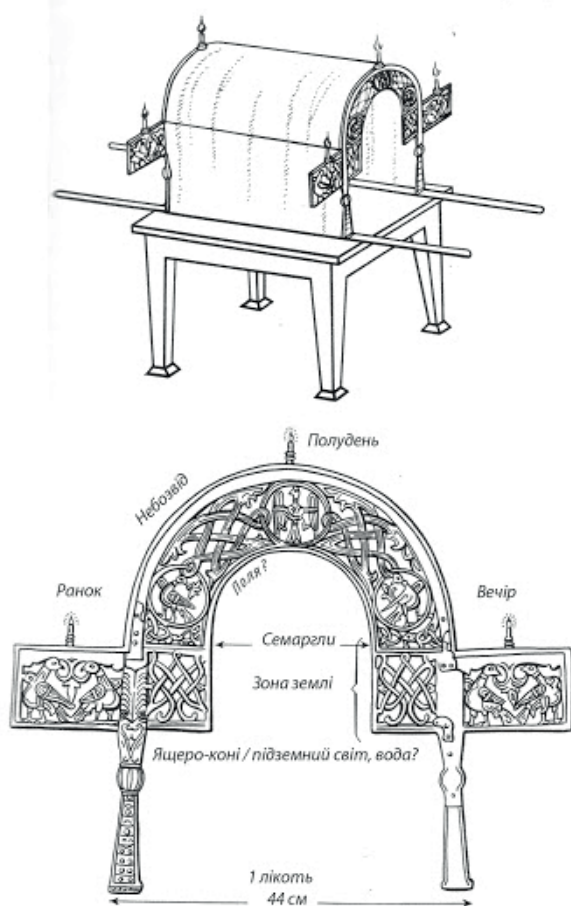

Рис. 15. Арка. Шлях Сонця небосхилом (Вициж, XII ст.). Реконструкція напрестольного покрову за моделлю світу Козьми Індикоплова (за: Рыбаков 1988, с. 285).

верхами», де перебувають небесні світила. Тож і архітектурна споруда, зокрема церква, уподібнюється до Всесвіту, а церковне склепіння – до небесного зводу.

Інтерес до астрономічних явищ відбився навіть у побуті: в XI–XIII століттях у багатих будинках стелю часто прикрашали зображенням зоряного неба. Підтверджують це і розписані тереми із зображеннями Сонця, Місяця, зір і «всієї краси піднебесної», яскраво змальовані у билинах.

В українському храмовому будівництві

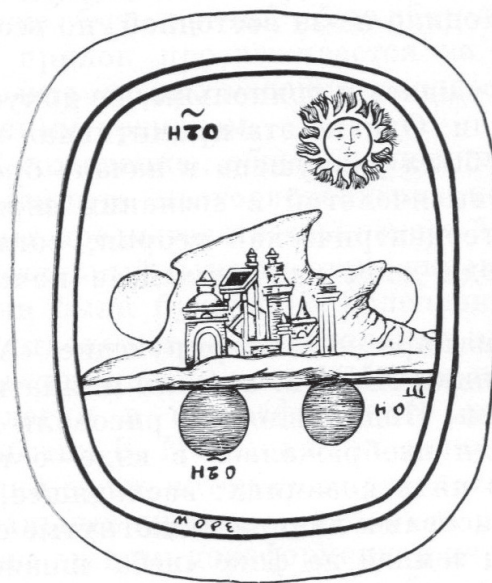

Рис. 16. Мініатюра рукопису «Космографії Козьми Індикоплова», що відтворює рух Сонця небом і підземним, «нічним» морем (за: Рыбаков 1981, с. 237).

віддавна і до сьогодні побутує звичай прикрашати церковні бані зображеннями золотих зір, інколи на синьому тлі – кольору неба. Про давність цієї традиції свідчать літописи. Так, оповідаючи про церкву Івана, побудовану за часів Данила Галицького у Холмі, літописець зазначає, що всередині поверхня бані була із «зорями золотими на лазурі» [17, с.32–33].

Зорі, Місяць і Сонце присутні серед мозаїчних чи фрескових зображень у храмах, а також у християнському іконописі. Проте, тут небесні світила виступають як релігійні символи, що пояснюються згідно до церковних канонів.

Виникнення раціональних астрономічних знань і створення системи космологічних уявлень про зоряне небо є наслідками багатовікової практичної діяльності наших предків-язичників. Збереглися відомості про існування язичницького астрономічного календаря із місячно-сонячною чи місячною основою. Дохристиянській обрядовості,

Рис. 17. Лунарні і круго-хрестові солярні символи на золотих ряснях мешканок Новгород, XII – XIII ст. (за: Введение христианства на Руси, іл. 59).

пов'язаній із сонячним календарем, була властива пильна увага до небесних явищ.

Ворожбитство волхвів було досить розвинене і становило складову частину язичницької релігії. Волхви гадали за Сонцем, зорями і Місяцем, поведінкою птахів і звірів, гадали за ходом коня і т. п. Долю у давнину визначали ще при народженні – як за земними прикметами, так і за взаємним розташуванням світил. Звідси походить і найменування зір «рожаницями».

Треба відзначити, що у віруваннях та фольклорі східних слов'ян було немало об'єктивно правильних відомостей з астрономії, пов'язаних із практикою господарської діяльності і повсякденного життя. Торгівля, монументальне будівництво, літочислення Київської Русі сприяли розвитку математичних та астрономічних наук. Загалом рівень астрономічних знань українського народу був порівняно високим.

Добру обізнаність із зоряним небом, з розташуванням небесних світил мали запорізькі козаки. Ще у XVI ст. вони легко перепливали Чорне море, орієнтуючись за зо-

ряною картою – за небесними світилами, а згодом і за допомогою, як писав Г. Левассер де Боплан, «нірмберзького квадранта», тобто найпростішого компаса [14, с.359].

Навіть на початку XX ст. українські селяни використовували досвід предків, набуті з давніх-давен знання про небесні світила та пов'язану з ними циклічність у природі.

Протягом останніх століть народна астрономія зазнавала впливу науки, проте цей процес мав і певні вади – забуття і знецінення, разом з уявленнями і віруваннями, раціональних народних знань і досвіду. Через систему шкільної і вищої освіти сучасні наукові знання майже повністю витіснили традиційні народні знання з астрономії і метеорології, залишивши нам у спадок лише уламки цілісної колись картини світу.

РАЦІОНАЛЬНІ АСТРОНОМІЧНІ ЗНАННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ТА ЇХ ЗВ'ЯЗОК ІЗ ГОСПОДАРСЬКОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ

Життя людини в земних умовах пов'язане з Космосом, Землею, Місяцем і Сонцем. Зокрема, воно підпорядковане сонячним ритмам, які виявляються в добовому чергуванні світла й темряви, у зміні пір року протягом повного обертання Землі довкола Сонця, в одинадцятирічних циклах сонячної активності.

Розташування зір і світил на небі може визначати періоди народного календаря і сільськогосподарської діяльності. Зміна погоди, пір року, прогнозування погоди в побуті тісно пов'язуються із розташуванням небесних світил.

Знання і уявлення наших предків про світобудову і розташування небесних світил покладено в основу як астрономічного, так і народного календарів, а також припущень щодо організації Всесвіту.

Існують різні міфологічні концепції

світотворення і світобудови, вірування й уявлення про небо і землю, небесні світила, сузір'я, Всесвіт. Однак, серед них можна знайти і цілком раціональні астрономічні знання.

Розглядаючи фольклорні та етнографічні матеріали початку XX ст., серед різноманітних, іноді суперечливих уявлень та вірувань, зустрічаємо й такі, що не розходяться з сучасними науковими поглядами. Так, за народними уявленнями, Земля тримається у повітрі («на божому воздусі») і не сходиться з небом. Одні зорі розташовані ближче до Землі, інші – на більшій відстані. Навколо Землі знаходиться світ, небо, «святе повітря», «святі зірки», а під землею – камінь, вода, вогонь («вогняна маса»).

Цікавими є і такі народні матеріалістичні здогади: «Сам світ круглий, як яблуко, нема йому ні початку, ні кінця». Земна куля уявлялась у системі Всесвіту, як жовток у яйці, Місяць – як небесний камінь. Форма Землі кругла («на подобию кавуна», «як яйце», «як м'яч»). Серед записів про перебування на небі води і вогню є такі, де зазначається, що вогонь знаходиться на небі у вигляді Сонця й зір.

Найпоширенішою назвою денного світила є слово «сонце». Проте, зустрічаються і поетичні назви «сонечко», «ясне сонце» (щедрівка), «святе сонце», які свідчать про розуміння життєдайної ролі Сонця, шанобливу повагу до нього як до божества. Підтвердженням існування таких уявлень про сонце, властивих українцям, є вислови жителів села Березівка Маньківського району на Черкащині: «Сонце дає життя всьому світові»; «Це святе сонце. Без сонця жити не можна. Це Бог воздав його нам. Без нього ми б і не ди-хали. Бо без сонця нас не було б».

По Сонцю, Місяцю і зорях люди орієнтувалися на місцевості. В українців номенклатура сторін світу переважно загальнослов'янська.

Українські назви сторін світу – південь,

північ, захід, схід – пов'язані зі спостереженням Сонця і дуже влучно відображають природні явища. Південь – це сторона світу в напрямі Сонця опівдні, коли воно стоїть найвище над обрієм і дає найменшу тінь.

Українцям здавна були відомі і деякі закономірності руху окремих сузір'їв і планет, а також Сонця і Місяця, за якими визначалися дні літнього і зимового сонцестояння, пори року й час доби. Селяни добре вміли визначати час і вдень, і вночі – за допомогою Сонця або зір, а також інших явищ природи.

Відповідно до місця розташування на небосхилі Сонця, люди поділили рік на чотири сезони: весну, літо, осінь і зиму.

Основним відліком добового підрахунку, а також і способом визначення часу вночі, вважався спів півнів: перший – увечері, другий – опівночі й третій – удосвіта. За одними народними уявленнями, доба розпочиналась опівночі, проте, за іншими – на світанку, коли сходять Сонце.

Поділ доби і дня на певні часові проміжки в українців із давніх-давен пов'язувався з рухом Сонця і його положенням над обрієм. Селяни відрізняли ряд проміжків доби: близько півночі, північ, над північ, досвіток, ранок, схід сонця, неділішні обіди, полудень (підвечірок), вечір.

Сонце було головним мірилом для визначення часу вдень. Існували різні способи: спостереження безпосередньо за світилом або вимірювання довжини власної тіні. Кожна людина могла визначити пору дня, подивившись на Сонце, а більш точно – на тінь власної постаті, вимірявши її довжину кроками.

Такий спосіб визначення часу за Сонцем, як згадують мешканці сіл Уманського та Маньківського районів, побутовав і на Черкащині: «Стати на тінь: на четверть – час дня. Пастухи теж користувалися сонцем»; «Люди колись жили ще по сонцю. Як на ступак став, то це час дня. До п'яти ще можна визначити.

В обід – равновесие» [18]; «По сонцю можна приблизно визначити час. 12 годин – сонце повинно бути на половині неба. Сонце підійшло до половини – 12 години. Опреділяли по сонцю, по небу» [19].

Іноді інформатори зазначають, що вони самі раніше, до появи у широкому вжитку годинників, визначали час удень за Сонцем, а вночі – за зорями.

Вислови із поняттям «сонце» вживаються у народних піснях для називання обставин часу: «сонце під полудень», «сонечко надвечір», «зайшло сонце за горою за високий ліс», «а вже сонце за межою, трясина, пане, калиткою», «уже сонце під вербами», «чи високо іще сонце, чи ще не смеркає», «а вже сонце на затінку». Так, зображення Сонця, за яким визначають час, – мотив весільної коровайної пісні, записаної у Маньківському районі на Черкащині [20]:

*Найстарша коровайничко,
Подивися у віконечко,
А чи низько уже сонечко.
А чи сонечко низенько,
А чи вечерея близенько.
А вже сонечко сідає,
Вже й вечерея дожидає.*

Все життя на землі тісно пов'язане з Сонцем. Аграрна магія залежала від зміни пір року, зумовленої сонячним шляхом на небі. За Сонцем, його кольором і поведінкою люди визначали час і погоду. Українці проводили постійні спостереження за небом, Сонцем, Місяцем, зорями, атмосферними і метеорологічними явищами, рослинами і тваринами, відкриваючи певні закономірності.

Рациональні астрономічні знання українців найповніше відбилися у народних прикметах, прислів'ях і приказках.

Є багато народних завбачень погоди, пов'язаних із виглядом Сонця, Місяця, нічного неба, зір і хмар. Особлива увага приді-

лялась особливостям сходу і заходу Сонця, кольору Сонця і неба у часи ранкової й вечірньої зорі, яскравості Місяця і зір, змінам форми Місяця згідно з його фазами. В народних прикметах про погоду, як і в народних віруваннях, небесні світила виступають як живі істоти.

Сонце, наприклад, уранці «встає», «вибливає» з-за обрію, але може й «схопитися» дуже рано, «вискочити», «збігти» на небо. Вдень воно «бреде в хмарах», а під час заходу часом «озирається» на землю. Та чи інша «поведінка» Сонця, за уявленнями народу, викликає як наслідок відповідну погоду: «Яке сонце – такий день» [21, с.538–539].

Пов'язані зі Сонцем метеорологічні прикмети найчастіше прогнозують погоду за кольором світила, за тим, як сходить і заходить Сонце – чисте і ясне, чи вкрите хмарами. Ознакою сонячної погоди був повільний, ясний і чистий схід Сонця: «Як сонце сходить ясно, буде погода».

Ясний і чистий Місяць на безхмарному, темно-синьому небі теж є прикметою сонячного дня. Підтвердженням цього є прикмета, записана в Уманському районі, в селі Фурманівка: «Як місяць чистий, і вдень сонце чисте, і небо чисте, нема ні хмаринки, то й дощу не буде» [19].

Було помічено, що коли Сонце, Місяць або зорі «бліді», – буде дощ. Це пояснюється тим, що люди бачать їх крізь шар перистих хмар, які складаються з льодяних кристалів. А перисті хмари часто приносять дощі.

Велика група метеорологічних прикмет, яка пов'язана зі спостереженнями за хмарами, має загальнопоширений характер: «Як тільки з хмари сонце сходить, – то на дощ, і заходить – то на дощ» [22]. Хмари, що закривають Сонце під час його сходу чи заходу, є ознакою перемены погоди – дощу або бурі.

Так само, як і схід Сонця, дуже бажаним для селянина був ясний і безхмарний за-

хід Сонця, який свідчив про те, що на другий день можна виходити в поле: встановиться тепла, сонячна, без опадів погода. Ця прикмета відома по всій Україні: «Чистий захід сонця – на погоду», «Чистий захід сонця – на добру годину».

Важливим є і колір Сонця, його променів, колір вечірньої та ранкової зорі. Так, добре відомі прикмети, що пов'язують кривавий захід чи схід Сонця з спекотною або морозною чи вітряною погодою. Прикмети цієї групи неоднозначні й інколи суперечать одна одній. Загальновідомою є прикмета «Сонце при заході яскраво-червоне – на вітер». У деяких варіантах червоний захід Сонця провіщає спеку, а схід Сонця – або спеку, або мороз.

Якщо Сонце під час заходу «жаріє», «спалюється», розливаючи на заході червоне зарево, від якого вечірня зоря стає яскраво-червоною, то після такого багряного заходу Сонця здійметься на ранок вітер. У прогнозуванні погоди зважали на колір і форму хмар. Червонуваті хмари при заході Сонця – на вітер (Вінниччина, Тернопільщина).

За Сонцем спостерігають не лише в час ранкової та вечірньої зорі, а й протягом усього світлового дня. Загальновідомою є прикмета: «Сонечко літом припікає та парить перед дощем». Злива при Сонці сповіщає, що завтра також можливий дощ. Але після появи райдуги, як вважалося, настає гарна погода. Отже, раціональні знання про денне світило викладені у численних метеорологічних прикметах, які виникли на основі багатовікових спостережень за Сонцем.

Однак найбільш пізнаним у народі небесним світилом, пов'язаним із селянським побутом, був Місяць, якому приписувалась дивна сила, зокрема вплив на всі рослини і усе живе. Супутник Землі Місяць впливає не тільки на припливи і відпливи океанів, але й на життя людини.

Нічне світило пов'язане з річним відліком часу. Зіставляючи зміну фаз Місяця зі зміною пір року, люди дійшли до розуміння року як проміжку часу, протягом якого фази Місяця повторюються 12 чи 13 разів [23, с.61].

В українців, як і деяких інших народів, зокрема слов'ян, назва небесного світила – Місяць – збігається з календарним терміном, що позначає дванадцятку частину року. Отже, десь у глибині віків основою поділу року на місяці було спостереження сходу і заходу Місяця на небі. Для українських селян Місяць був своєрідним календарем. Більшість селянства, незважаючи на те, що в Україні здавна користувались прийнятим у Європі сонячним календарем, у повсякденному побуті при лічбі часу користувалися спостереженнями за зміною фаз Місяця.

Впродовж чотирьох тижнів – від «народження» і до «смерті» Місяця селяни уважно стежили за його фазами. Кожна фаза (квартира) мала певний вплив на людей, тваринний і рослинний світ. Вірування, пов'язані з фазами Місяця, набули великого поширення серед українців. Вони стосувались землеробства, садівництва і городництва, будівництва житла, інших господарських робіт, а також народної медицини. За зміною фаз Місяця люди регулювали найважливіші виробничі процеси, з чим пов'язані численні вірування в надприродну силу Місяця.

Місяць, у більшості варіантів, має чотири фази: перша чверть (молодий місяць), друга (підповня), третя чверть і четверта. Згідно з астрологією, ці фази своєрідно моделюють чотири пори року. Тобто, за один календарний місяць ми ніби переживаємо чотири пори року. Молодий Місяць – це зима, отже спад біоритмів, а повний – вершина літа, максимальний розвиток біоритмів.

У народі календарний місяць поділяли на три, чотири або п'ять частин – відповідно

до фаз небесного світила. Звичайно вирізняють чотири фази місяця, проте на Поділлі місяць ділили на три фази, а на Волині – на п'ять. На Черкащині існував поділ місяця і на три, і на чотири фази.

На Житомирщині період обертання Місяця навколо Землі поділявся, відповідно сучасній астрономічній науці, на чотири фази: перша чверть називалася молодик, друга – підповня, третя – повня, четверта – остання квартира. У Літинському повіті на Поділлі розрізняли три фази: молодик (новак), підповня і старик (старий). При п'ятичастинному членуванні Місяця між молодиком (нив) і підповнею чотиричастинного поділу вставлялася п'ята частина – перша квартира. Так у Луцькому повіті існував поділ на п'ять частин: нив (молодик), перша квартира, підповня, повня, остання квартира. На Бойківщині фази Місяця поділялися на квартири: перша – на весну, друга – на літо, третя – на осінь, четверта – на зиму.

Тридобовий період невидимості у русі Місяця майже в усіх районах України називався переминою (схід-місяцем). Значна частина назв Місяця за своїм походженням є загальнослов'янською.

Серед назв нічного світила найчастіше зустрічається слово «місяць», а також назви, пов'язані з фазами Місяця: «молодик», «підповня», «зменьшення», «старий місяць». Зрідка зустрічаються назви «хмурний місяць» та «місяць чистий», «місяць круглий», здебільшого – у народних прикметах передбачення погоди.

З нічним світилом пов'язана ідея косіння, збирання врожаю. Досить давнім може бути метафоричне розуміння Місяця в початковій чи кінцевій фазі як серпа (укр. серп Місяця, рос. серп Луны). Словацька лексема *kosak* означає і «серп», і «місяць».

Багато залежало від фаз Місяця. Деякотрі з них були слабшими для рослин, але активнішими для живої природи і навпаки.

Відповідно до кожної фази Місяця усталилося виконання тих чи інших польових робіт, за ними ж визначали активний розвиток рослин і навіть тварин. Сільськогосподарські роботи намагалися проводити при повному Місяці – сіяти озимі та ярі культури, садити картоплю, починати оранку тощо.

«На повний місяць найкраще садити – гарно родить. Підповня – буде дуже великий урожай, як на підповня садити. Не можна нічого садити три дні на молодий місяць – на молодик,» – оповідала мешканка села Фурманівки на Черкащині. Аналогічні уявлення про те, що на «молодий місяць», «місяць молодий», «новий місяць» не можна садити, а «сядять підповень місяць», побутували і в інших районах.

Народні астрономічні знання часто не суперечать науковим: «Місяць – молодий місяць – а він же не молодий, його закрива тінь. От кажуть: молодий місяць, а він той самий». Разом із раціональними знаннями зберігаються й поетичні уявлення та вірування.

Місяць вважають також і найкращим прогностиком погоди. Спостереження за Місяцем, за його фазами, а також ворожіння, були важливим компонентом язичницьких свят та обрядів. Історичні писемні джерела донесли до нас прадавню традицію передбачати спершу погоду, а потім і майбутній урожай за Сонцем, Місяцем, зорями, різними екстремальними атмосферними явищами.

Здавна було помічено, що Місяць має великий вплив на стан погоди, зміна якої тісно пов'язана зі зміною фаз Місяця на нічному небі. За виглядом Місяця у його фазах, за характером погоди в певну чверть місяця передбачали погоду як на короткий проміжок часу – на кілька годин наперед («який місяць, така ніч»), на один-три дні, – так і на значно довший час – на тиждень, а також на увесь місяць – аж до наступної появи на небі «молодого» місяця («який молодик, такий й увесь місяць»). За фазами Місяця у грудні

бойки визначали погоду на всі пори року.

За народними метеорологічними уявленнями за три дні до народження Місяця або після його народження завжди буває переміна погоди, а з появою на небі серпа молодого місяця обов'язково має бути дощ: «Як місяць настає, то має обмитися». Інші прикмети передбачають погоду вже на цілий місяць: «Молодик з'являється у дощову погоду – місяць буде дощовий», «Як місяць настає дощем, то цілий місяць буде дощ» [24].

Під час спостереження за Місяцем-серпом зверталася також увага на те, як розміщені ріжки Місяця – вгору чи вниз, на основі чого робили висновки про погоду в цьому місяці. Так, якщо ріжки Місяця були наставлені вгору, передбачали сухий, без дощів місяць улітку, взимку – холодний, морозний: «Місяць догори ріжками – на мороз, а донизу ріжками – на дощ.» [22]. І навпаки: «Місяць-молодик сходить ріжками вниз – на дощ». Якщо ріжок був опущений униз, вважали, що місяць буде дощовий влітку, а теплий і вологий, зі снігом – узимку.

Інша група прикмет передбачає зміну погоди в тому випадку, якщо «місяць обгородився», тобто навколо Місяця – туман: «Як місяць в димці – на вітер» або «Як коло місяця туман – буде дощ.»

Спостереження народу за Місяцем у першій – третій чверті відзначають залежність погоди від вигляду Місяця, його кольору. Блідість, зеленкуватість Місяця, його тьмянний вигляд сповіщали про те, що вдень буде дощ. Однак, і надто яскравий Місяць, як підмітив народ, завжди буває перед дощем. Спостерігали і за місячними променями – видимими стовпами світла, що відходять від Місяця, схованого за хмарами: «Стовпи біля місяця – на вітер». За народними передбаченнями райдужні кола навколо Місяця є ознакою збільшення хмарності та посилення вітру.

Вміння визначити майбутню погоду, час доби або період року, сприятливий для

сільськогосподарських занять, і здатність орієнтуватися на місцевості були неможливі без уважного вивчення зоряного світу.

Зорі відігравали важливу роль в народній астрономії та міфології. Вони вважалися провісниками багатьох природних явищ. За Сонцем і Місяцем, за сузір'ями і окремими зорями люди прогнозували погоду, передбачали зміни в повсякденному житті. Наукову основу мають прикмети: «Багряна зоря – на дощ», «Зорі з вогнем граються – на хуртовину і дощ», «Червоно-багряні зорі звечора – на негоду».

Прикмети, пов'язані зі спостереженнями за зорями, збереглися до наших днів. Як зазначає жителька села Фурманівка Уманського району на Черкащині, «за зорями можна визначити погоду, як дано людині».

Досить часто погоду прогнозували, спостерігаючи за зоряним небом: «Ясне зоряне небо – на погоду», «Чисте небо і зорі аж до ранку («зірно») – хороша погода, а як зорі зникають – на дощ». Ці передбачення, пов'язані з зорями, мають наукову основу. Вислів «зірно» використовується на позначення нічного неба, вкритого зорями.

Зустрічаються і метеорологічні прикмети, пов'язані зі спостереженнями за рухом окремих зір і сузір'їв. У селі Березівка Маньківського району записана, зокрема, така прикмета: «Сяє одна зірка, одходить на північну сторону протягом місяця – дощ, якщо стоїть на місці – засуха» [25].

Народна астрономія зараховує до зір і планети, боліди й метеорити («летючі зорі»), іноді – комети. Серед назв зір найпоширенішими є «зірки», «зірка», «зоря» («зора»), «зорі», «зірочки», «зірочка». Вживаються також вислови «вечірня зірочка», «зіронька ясна», «зірничка», «зірниці», «зірниця», «зорниця», «вечірня зоря», «вранішня зоря», «ясні зірки», «сімейні зірки», «зірка ясна», «зірка вечірня», «зірка вечірняя», «зірка світова», «свічка-зірка», «божественна зірка»,

«божа зізвїзда», «зірка з хвостом», «комета», «планета».

Спостерігаючи за зоряним небом, селяни розрізняли деякі важливі зорі. Вирізняли на небі й окремі планети – зорі. На небі планету Венеру видно, як дуже яскраву й красиву зорю, частіше всього на підсвітленому Сонцем небі перед сходом або зразу після заходу.

Назви Венери є численними і різноманітними: Венера, зірка Венера, зірка, зірниця, зірничка, зірка вечірня, вечірня зірочка, зірка світова, зірка досвіткова, вечірня зоря, вранішня зоря.

Вона часто виступає як «вечірня» (зірка, зірочка, зоря), «вечірня» (зірка) або «вранішня» (зоря), «світова» (зірка), «зірка досвіткова». Це пов'язано з тим, що планету Венеру слов'яни, як і інші народи, сприймали як дві окремі зорі – Вечірню (російське «Вечерица», «Вечёрка») і Ранкову (російське «Зарница», «Зарянка», «Денница»).

Залежно від пори доби вона мала різні назви. Ранкову планету (перед сходом Сонця) називали Світовою Зорею, Світівною, Денницею, Вранішньою Зіркою, Вранішньою Зорею, а вечірню – Вечорницею, Вечіркою, Вечірньою Зорею. Відомі також загальні назви Венери – Зоря, Зоряниця. Деякі з цих назв («Зорниця», «Денница») мають загальнослов'янську основу, що свідчить про їхнє давнє походження.

Існували й інші старовинні народні назви Венери, як-от «вовча зізвїзда»: бо «вовкові (звірям) тільки звечора світить», що вказувала на час вечірнього виходу вовка на полювання та «Волярица» (від слова «віл»), яка визначала час ранкового виводу худоби на пасовище.

З планетою Венера пов'язано чимало прикмет. За нею визначали пору ночі: опівночі сходила Зірниця, а над ранок мерехтіла яскравим світлом Вранішня зоря. Найчастіше поява Венери є ознакою початку нового

трудоного дня: «Коли зірка зійде досвіткова – вставали» [26]; «Зірка Венера. Зірка вечірня, вечірня зірочка, зірничка. Зірниця таке теж кажуть: «Сходить зірниця.» Венера зійшла – буде розвиднятись» [18]; «Як зійшла Зірниця – то вже чотири часа, вже пора вставати. До дня я випаляю – наварити дітям їсти. По зорях я знаю, коли вставати. Є вечірня зоря, є й вранішня. А що, часів не було, то й по зорях лічили. Їдна зірка вечірня, а другая – «світлова» [22].

Петрівчана пісня, записана у Маньківці, містить вислови «при зорі», «при зорниці», що виступають своєрідними поетичними означеннями часу, обставин, за яких відбуваються події [20]:

*Сусідочки-голубочки, повірте мені,
Замітала сіни й хату при зорі.
Замітала сіни й хату при зорниці.
Не вгодила ні свекрусі, ні зовиці.*

Помічена була ще одна планета – Марс, яку впізнавали за жовтим відтінком світила. Зорницею називали і найяскравішу зірку небосхилу Сиріус, яка з'являлась на нічному небі в період найбільшої спеки і була видима вранці, під час жнив.

У прогнозуванні погоди, визначенні часу та орієнтуванні на місцевості велике значення мали окремі сузір'я і планети, особливо Велика Ведмедиця, Плеяди, Оріон, Молочний Шлях, а також Венера. Народна астрономія визначила положення більшості сузір'їв над обрієм залежно від пори року та переміщення на зоряному небі.

Назви небесних тіл (космоніми або астроніми) вивчає космоніміка або астроніміка. Серед астронімів розрізняють старі та нові, а також наукові та народні назви. Зараз астрономи вирізняють 88 сузір'їв, старими з яких вважаються 48. Вони виникли багато тисячоліть тому, в часи первіснообщинного ладу. Серед старих сузір'їв переважають «звірині» назви. Міфологічні пояснення назв

старих сузір'їв є вторинними, більш пізніми.

У індоєвропейських народів назви зір і сузір'їв пов'язані зі землеробством, мисливством або міфологією. Перший тип назв переважає у слов'ян, а у греків – третій, який згодом отримав поширення у європейській науковій астрономії. У слов'янській науковій традиції назви сузір'їв, утворені від загальних слів, перекладаються (Діва, Водолій, Телець, Терези, Чаша), а назви від власних імен засвоюються у їх власному звучанні (Оріон, пор. Волосся Вероніки) [27].

У народній слов'янській астрономії сузір'я отримали назви різних знарядь праці, предметів (борода, віз, граблі, ківш, коси, плуг, рало, сито, ярмо), людей (косарі, орачі, пастух), домашніх тварин і птахів (воли, вівці, поросята, квочка з курчатами). Існує гіпотеза, що слов'яни виділяли на зоряному небі «свої» об'єкти, які не співпадали з загальноприйнятими.

Основні сузір'я зоряного неба були здавна відомі українцям. Народна астрономія має багату астрономічну термінологію, що влучно передає вигляд або характер поодиноких зоряних груп (наприклад, «Квочка» – Плеяди, «Коромисло з відрами» – Терези). Але, на відміну від сучасних наукових назв, які запозичені з іноземних мов, зокрема, грецької і латинської, народна астрономічна номенклатура українців є цілком самобутньою.

Українська народна астрономія – це створені українським народом назви зір, сузір'їв та інших об'єктів зоряного неба. Багато українських астронімів мають відповідники в астронімії інших народів. Образ возу для позначення Великої Ведмедиці та образ квочки з курчатами – для Плеяд є загальноєвропейськими, образи коси чи косарів – для Пояса Оріона є загальнослов'янськими.

Зоряне небо давало стародавній людині можливість орієнтуватися уночі і в часі, і в просторі, тож виникнення старих астронімів губиться у сивій давнині. Так, астроно-

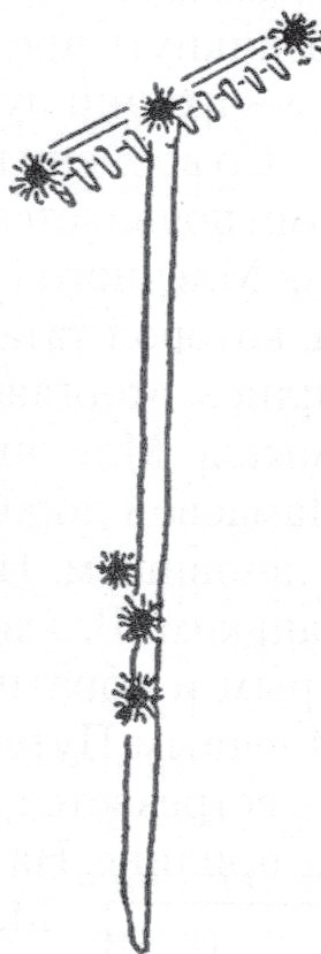

Рис. 18. «Граблі» (пояс і туманність Оріона) на Україні (за: Святский 2007, с. 341).

ми стверджують, що назва найяскравішого північного сузір'я – Велика Ведмедиця – виникла близько 100 тисяч років тому. Зараз у обрисах Великої Ведмедиці важко розпізнати яку-небудь тварину, але у багатьох народів давнини це сузір'я пов'язувалося саме з ведмедицею. Сучасні люди у поєднанні семи найяскравіших зір сузір'я Великої Ведмедиці вбачають зображення ковша або воза, проте так було не завжди. Справа в тому, що властивий усім зорям власний рух особливо помітний у сузір'ї Великої Ведмедиці. Сто тисяч років тому конфігурація цього сузір'я була схожа на профільне зображення печер-

ного ведмедя. Близько 80 тисяч років тому така подібність була втрачена. Ця інтерпретація набула певного розголосу та визнання серед астрономів.

Використовуючи археологічний та етнографічний матеріал, як слов'янський (наприклад, українська писанка, на вершині якої зображено двох оленів), так і неслов'янський, Б. О. Рибаків створив реконструкцію старожитніх космогонічних уявлень, в основі яких лежать Велика та Мала Ведмедиці. Вчений вважає, що культ «небесних оленів являє собою повсюдну архаїчну стадію релігійних уявлень» [2, с.59, 75]. Він орієнтовно реконструює давні слов'янські назви сузір'я Великої та Малої Ведмедиці як Лось (Лосиха) і Лосеня, пов'язуючи їх з культом небесних оленів (лосів, коней) і культом рожаниць. Лосині назви сузір'їв, на думку вченого, виникли у мезоліті і є давнішими за ведмежі назви. Цим пояснюється зміна назв сузір'їв: замість «Лося» або «Сохатого» – «Ведмедиця».

Однак, інші дослідники не погоджуються з тезою Рибаків про більшу давність лосиних назв цих двох сузір'їв у порівнянні з ведмежими. Якщо ведмежий культ сягає давнини середнього палеоліту, 100 – 35 тис. років, то культ лосів або оленів має, як свідчать матеріали, зібрані самим Б. О. Рибаківим, не більше 7 тис. років. Відомі астрономічні докази того, що ведмежа назва сузір'я не могла з'явитись пізніше, ніж 100 - 90 тис. років назад. Загалом же ведмежа назва Великої Ведмедиці у 14 - 15 разів давніша за лосину.

Епітет «Велика» увійшов до складу назви сузір'я значно пізніше, коли конфігурація сузір'я Великої Ведмедиці стала схожою на сузір'я з Полярною зорею, яке, за схожістю, теж отримало назву Ведмедиці. Щоб розрізнити ці сузір'я, першу Ведмедицю називали Великою, а другу – Малою.

Велика і Мала Ведмедиці з Полярною зорею у слов'янській народній традиції називалися «Ківш», «Віз», «Лось», «Сохатий» і т.

Рис. 19. Небесні олені серед зір. Гуцульські писанки, розворот малюнка на яйці (за: Рыбаков 1981, с. 385).

п. Існує думка, що назви «Лось», «Сохатий» прийшли від північно-східних сусідів давніх слов'ян – угро-фінських народів, для яких головним заняттям було полювання.

Але найвідомішою у слов'ян – і знаною всім слов'янським мовам – є зовсім інша, транспортна назва даного сузір'я, порівняймо українську: Віз, Возок, Великий Віз, Небесний Віз, Чумацький Віз, – та російську: Воз (найпоширеніше на південному заході Росії), Возило, Телега, Повозка, Арба, Колымага, Колесница. Такі назви, як «Віз», або прийшли від давніх германців, або були спільними для обох народів у період глибокої давнини (кінець II – I тис. до н. е.), коли вони ще не були розділені.

Аналізуючи назви сузір'я Великої Вед-

медиці, дослідники виявили реліктове збереження найдавнішої назви, периферійне існування пізнішої і широке функціонування назви наймолодшої. Але при цьому навіть ця наймолодша назва була праслов'янською, якщо не праіндоєвропейською [28, с.188–190].

В Україні назви багатьох небесних об'єктів, зокрема народні назви більшості сузір'їв, пов'язані саме з господарською діяльністю. Вони мають місцеве походження і передають особливості господарських занять та місцеве предметне середовище. Так, Велика Ведмедиця має назву Великий Віз, або Віз. У Причорномор'ї її називали Пастух з гирлигою.

Українські селяни дуже точно визначали час за положенням сузір'їв та зір над обрієм. Особливе значення при цьому, як і при прогнозуванні погоди, надавалось сузір'ям Віз (Велика Ведмедиця) та Волосожар або Квочка (Плеяди): «Вже Віз перевернувся – скоро світатиме». «Перекинули Воза», – казали, наприклад, селяни на Полтавщині, за положенням цього сузір'я визначаючи час ночі.

Ритмічна зміна положення Великого Воза на небі протягом доби і року сприяла виникненню окремої групи прикмет: «Якщо зорі є наче Віз, як має погода змінитися, то воно наче вроді чи вище, чи нижче стає (так люди примічають). Віз впливає на погоду».

Мала Ведмедиця за українськими народними джерелами відома як Малий Віз, або Пасіка. Сузір'я Малої Ведмедиці на зоряній карті 1699 р. І. Ф. Копієвського називається «МеншийВоз» [29, с.148–149]. Ця назва пов'язана з астронімами Віз, Великий Віз, і досить поширена в народному вжитку. Однак, назва Пасіка семантично не пов'язується з жодною з назв Великої Ведмедиці. Ця назва не є міфологічною, вона, як і багато інших, виникла внаслідок перенесення на небо побутових назв. Купка зір на небі, що обертається на одному місці, довкола полю-

Рис. 20. «Пастух з гирлигою» – сузір'я Волопаса і Великої Ведмедиці (за Святский 2007, с. 330).

су світу, за схожістю порівнюється з бджолиним роєм. Полярна зоря входить до складу Малої Ведмедиці, й при осмисленні сузір'я як бджолиного рою розуміється як матка.

Відомі такі українські народні назви Полярної зорі, як Кіл, Прикіл, Північний Кілок (рос. Прикол-звезда, Кол-звезда и Северная звезда). Полярна зірка завжди стоїть на небі непорушно, на тому ж місці, нікуди не повертається і вказує на північ. Тому цю зорю слов'яни, як і інші народи північної півкулі, уявляли як устромлений в небо кілок, до якого прив'язані і навколо якого обертаються всі інші зорі та сузір'я. При цьому інші зорі часто передаються через терміни скотарства. «Семантично ідея кілка архаїчніша за ідею пасіки, – як зазначає Ю. О. Карпенко, – оскільки скотарство давніше за культивоване бджільництво. Типологічно ж назва Пасіка саме через відсутність зв'язку з назвою Великої Ведмедиці може бути надзвичайно давньою» [28, с.191]. Засвідчуючи важливість бджільництва у господарстві східних слов'ян, ця назва, ймовірно, сягає давньоруських часів.

Сузір'я Волосся Вероніки в народі ві-

доме як Волосожар, або Стожари. Такі ж назви народ дав групі зір Плеяди, сузір'ю Оріон.

Зоряне скупчення Плеяди в сузір'ї Телець відіграло дуже важливу роль у древніх. Якщо на нічному небі одночасно видно Плеяди і Велику Ведмедицю, то за їх розташуванням можна визначити час із точністю до чверті години і зорієнтуватись у просторі. Сім видимих зір Плеяд були настільки істотною деталлю «зоряного годинника» [30, с.82–84], що їх виділення на зоряному небі, їх знання і номінація сягають сивої давнини.

Плеяди добре знали всі народи північної півкулі і мали для них багато назв. Дуже популярними Плеяди були у слов'ян. Іменувалися вони по-різному – Стожари, Стожар, Волосожар, російське «Волосыны», «Волоса». Так, Ю. О. Карпенко віднайшов в українських джерелах 7 найменувань Плеяд без врахування варіантів [31, с.323–327].

З усіх цих найменувань, якщо не праслов'янських часів, то доби східнослов'янського язичництва сягають назви Волосожар (з варіантами Волосыни, Власожеля, Волосожары, Восожары, Висожары, Весожары та ін.), Стожари, Баби, а також серія курячих назв (Квочка, Квочка з курчатами, Клошка, Курка, Курашка, Куриця, Квічка з куряти, Курка з курятами тощо).

На думку Ю. О. Карпенка, Плеяди, їх номінація сягають значно більшої давнини, ніж поява в слов'янському пантеоні бога Велеса. Найдавнішим слов'янським іменем Плеяд може вважатися саме назва Волосожар. Однак вона ще не мала компонента – жар, який був узятий від іншої назви цього зоряного скупчення – Стожари. Отже, назва Волосо(жар) типологічно давніша за назву бога Волос, Велес.

Неозброєним оком Плеяди сприймалися як група зі семи зір. А завдяки народному поясненню небесного через земне, зоряне скупчення усвідомлювалося як волосся (сім волосин, які стирають з неба), кілки-стожари,

курчата з квочкою або пташенята в гнізді, бджоли, воли, просо, решето та ін.

В українській народній астрономії група зір Плеяди відома як Волосожар, Стожари, Квочка, Квочка з курчатами, а в західних районах України – як Баба. Загальнослов'янську основу, що свідчить про їх давнє походження, мають назви «Квочка», «Баби». Назву Квочка сузір'я отримало завдяки формі розташування зір – одна велика зірка, оточена меншими: «Квочечка (Квочка) – дуже кругом неї, як курчата коло квочки, зірочки коло неї». Цьому сузір'ю також надавалось особливе значення при визначенні часу за розташуванням зір. На Полтавщині назву Квочка з курчатами отримало сузір'я Візничого.

Плеяди, що були помітні лише взимку, ніби відзначали вимушене затишшя у господарській діяльності. Назва Стожари пов'язана з косінням. Ця назва Плеяд утворена від слова «стіг» або від «стожар». У східних слов'ян «стожаром» називали кілок, увіткнутий у землю (у даному випадку – в небо), щоб закріпити стіжок сіна для сушіння. Можливе й інше пояснення: коли Плеяди зникають із небосхилу, настає час виганяти худобу в поле на випас.

Слов'янські назви Оріона позначають центральну частину цього величезного сузір'я, так званий «Пояс Оріона». Слов'яни звертали увагу на три центральні зорі – Мінтака, Альнілам та Альнітак, розташовані на одній лінії з візуально однаковими відстанями між собою. Усна традиція зберегла їх назву – «Три плуга». Назва сузір'я іноді охоплює не тільки ці три зорі, а й розташовану під ними групу зір. У цій єдиній конфігурації східні слов'яни вбачали сільськогосподарські знаряддя.

Численні слов'янські найменування центральної частини сузір'я Оріон вказують майже на всі етапи землеробства: оранка землі, скошування достиглих хлібів і молотьба. Різні назви, пов'язані з оранкою землі, має

сузір'я Оріон у різних місцевостях України: Плуг, Полиця (частина плуга), Чепіги, Чепіга. На Полтавщині Чепігами називали тільки частину сузір'я Оріон, яке розміщенням нагадує цифру «5». Подекуди Чепігами називали сузір'я Близнят.

До назв Оріона, що вказують на скошування достиглих хлібів, належать українські назви Коси, Косарі, Косар, Косарики, Граблі, рос. Грабли, Грабельцы, Косари, п. Kosy, Kosniki, Kosiarze, Koscy, словен. Kosa, луж. Kosa, с.-х. Косце. Важливість найменування Коси підкреслюється тим, що воно виступає в словнику Памви Беринди єдиним відповідником назви *оріонъ* [32, с.242].

«Із землеробських слов'янських назв Оріона, – як зазначає Ю. О. Карпенко, – за мовною представленістю явно сягають праслов'янської доби назви Коса й імовірно Косарі (точніше – *Косьці), причому давнішою з них є Коса, назва за знаряддям. Перетворення її на Косарів, назву за діячем, супроводжується словотвірними розбіжностями в різних слов'янських мовах, що може вказувати на часи після втрати праслов'янської єдності» [28, с.195].

Отже, найдавніші землеробські назви Оріона концентрувались на косінні, а пізніші вказують на інші етапи землеробства: на оранку, з одного боку, а з другого – на молотьбу. Деякі назви сузір'я Оріон пов'язують з молотьбою: рос. Кичиги (кичига – різновид ціпа, вигнута палиця для молотьби).

Землеробські назви сузір'їв слов'янського неба ще не були міфологічними. Для найменування світил і зоряних груп використовувалися схожі побутові реалії: Місяць називали серпом, а центральну частину Оріона – Косою.

Деякі слов'янських назв Оріона залишаються за межами землеробської технології: рос. Коромысло, Коромыслица, Коряга, Гнездышко (взяте від імені Плеяд), Кроужи-ліе або в множині Кроужили. Семантично по-

дібною до цих варіантів є назва Кола, ужита Афанасієм Нікітіним у його відомому індійському зоряному спостереженні: «Волосыны да Кола в зорю вошьли, а Лось головою стоит на восток» [33].

Землеробський характер занять українського населення відбивають не тільки народні назви сузір'я Оріона – Плуг, Полиця, Коса, Чепіга, Граблі, але й українська народна назва сузір'я Кассіопеї – Борона. Дане сузір'я також могло іменуватись Косарі, однак, як вважають вчені, ця назва, безперечно, узятá від Оріона.

Сузір'я Терези дістало назву Дівчина з відрами. Назву Хрест на Україні отримало сузір'я Лебедя, а Орла (іноді і сузір'я Великої Ведмедиці) – Дівка воду несе. До третьої постміфологічної стадії розвитку зоряних назв належать також назви Дівчина з відрами (сузір'я Орел) і Красна Дівка (сузір'я Діва). Проте, остання назва, як і назва сузір'я Волопас (Орач з волами), може походити і з міфологічного періоду виникнення астрономічних назв.

Найдавніші назви зоряного неба виникли ще до появи релігії у житті людства. На думку Ю. О. Карпенка, у слов'янській астрономії це і Велика Ведмедиця, і Сонце (ще без зменшувального суфікса), і Волосожар (ще без компонента – жар), і деякі інші давні астроніми [28, с.195, 196].

Слов'янські народи здавна вирізняли Молочний Шлях, що простягається на небі у вигляді білої смуги. За свідченням польського етнографа Мошинського, селяни в різних місцях слов'янського світу за взаємним розташуванням зір, перш за все Плеяд, Великої і Малої Ведмедиці, Оріона та Молочного Шляху, а також за положенням Венери визначали не тільки нічний час, але і дати року [34, с.111].

Молочним Шляхом в астрономії називається космічна система, що складається із зір, зоряних скупчень, пилових та газових

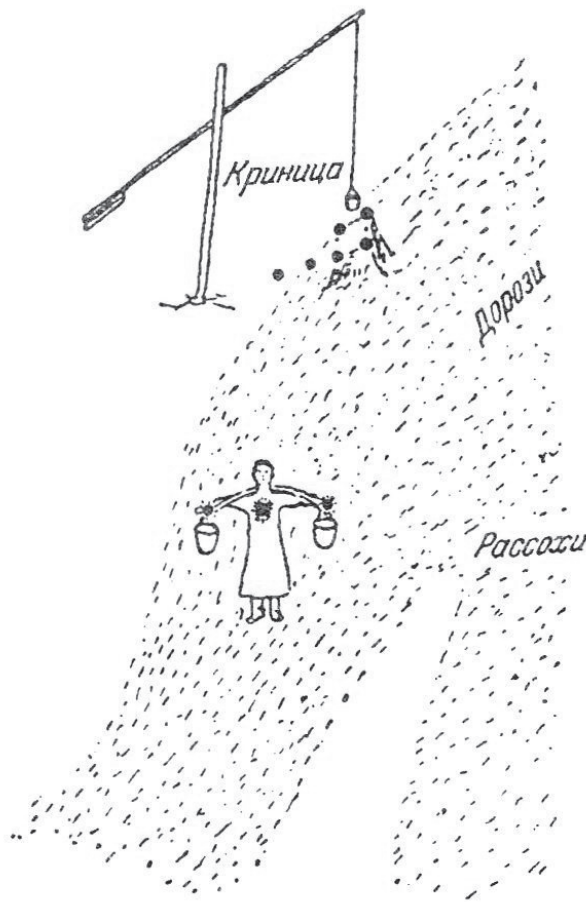

Рис. 21. «Дівчина з відрами» біля «рассохи дорози» – сузір'я Орла біля розвилки Молочного Шляху (за: Святский 2007, с. 342).

туманностей, розсіяного газу та пилу і має вигляд світлої туманної смуги. Отже, Молочний Шлях – це срібносяйне гігантське скупчення зір, яке навпіл перетинає нічний небосхил. Назва Молочний Шлях стала загальновживаною в астрономічній літературі. Але у різних народів світу є і свої назви Молочного Шляху.

Серед українських назв Молочного Шляху найпоширенішими є Чумацький Шлях та Чумацька Дорога. Відомі численні назви цього скупчення зір: Божа Дорога (Божий Шлях), Пташина Дорога, Батієва Дорога, Дорога у Вирій, Дорога в Єрусалим, Зо-

ряна Дорога, Солом'яна Дорога, Молочний Слід, Дорога Молокова. Деякі назви Молочного Шляху залишилися на пам'ять про грізні дні татаро-монгольської навали. Так, на Русі Молочний Шлях називали ще Батієвою Дорогою, якою ніби-то йшли завойовники.

Загальновживана українська назва Молочного Шляху «Чумацький Шлях» не відбиває елементів язичництва, так як постала вже на третій, постміфологічній стадії розвитку зоряних назв.

В Україні з появою чумацького (торгівельно-перевізного) промислу Молочний Шлях став називатися «Чумацьким Шляхом». Українські чумаки, візники, торговці XV – XIX, які перевозили на волах хліб, сіль, рибу, спізнавали довгий і нелегкий шлях. Тож у свідомості людей гігантське сузір'я асоціювалося з безконечною й небезпечною дорогою українських чумаків.

Молочний Шлях – основну частину зір Галактики – найкраще видно восени. В цю пору він перетинає небосхил у напрямі з південного заходу на північний схід. Для чумаків, які їздили в Крим по сіль і поверталися назад наприкінці літа, Молочний Шлях у пониззі Дніпра служив дороговказом [35, с.270]. Про це свідчить і народний переказ: «Давно колись Таврійським степом чумаки по сіль у Крим ходили. Вдень вони по сонцю дорогу знаходили, а вночі – по зірках. Ще й досі ті зоряні гони на небі люди Чумацьким Шляхом звуть» [36, с.178].

Отже, Чумацький Шлях розглядався або як напрямок шляху для чумаків, які їздили на південь, у Крим за сіллю, або як дорога у вирій – теплі краї, куди відлітають на зиму птахи.

Кількість народних астронімів чисельно переважає кількість зоряних об'єктів, які вони називають. Окремі сузір'я, особливо Молочний Шлях, Оріон, Плеяди і Велика Ведмедиця, мають по кілька широковідомих найменувань, а також регіональні назви. По-

ширене також таке явище, як перенесення назви від сузір'я до сузір'я.

Зараз українська народна астронімія переживає занепад і поступово зникає, свідченням чого є і забуття народних назв, і виникнення дублюючих назв, що використовуються одночасно для двох-трьох сузір'їв. Для дослідження української народної астронімії надзвичайно важливо збирати й записувати ті зоряні імена, які ще збереглися у народній пам'яті.

Спостерігаючи за мандрівкою Місяця серед зір, стародавні люди помітили, що він «ходить» одним і тим самим «шляхом», повертаючи до тієї ж зорі приблизно через 28 діб. А спостереження за Сонцем і зоряним небом дали змогу виявити, що Сонце рухається небом тією ж «дорогою», що і Місяць. Але за час, поки Сонце проходить весь цей шлях і повертається до того ж сузір'я (наприклад, Овна), Місяць здійснює таку подорож 12 разів. Виділивши на цій небесній дорозі окремі частини, в кожній з яких Сонце перебуває стільки днів, скільки Місяць витрачає на те, щоб обійти її повністю, люди виділили 12 окремих сузір'їв. Частина назв зодіакальних сузір'їв мають єгипетське або вавилонське походження, частина – давньогрецьке [23, с.64–65].

Є гіпотези про існування у слов'ян власного зодіаку. Проте, зодіакальні назви, засвідчені в староукраїнських писемних пам'ятках, мають іноземне походження. За винятком «скорпи» («Скорпіон»), запозиченого з грецької мови як назва тварини, всі інші одинадцять назв сузір'їв зодіаку є кальками – перекладами грецьких слів. Усі вони згадуються в «Ізборнику Святослава» (1073 р.): Овьнь (Овен), тельць (Телець), близьньць (Близнята), ракъ (Рак), лвъ (Лев), дэвица (Діва), ярьмо (Терези), скорпиое(ъ) (Скорпіон), стрэльць (Стрілець), козьльрогъ (Козеріг), водолэиць (Водолій), рыба (риба) (Риби). Перелік зодіакальних сузір'їв тра-

диційно подається від початку березневого року [37, с.93].

Давні календарі й гороскопи подають іноді й інші, регіональні варіанти назв зодіакальних сузір'їв. Так, у західноукраїнських джерелах можна зустріти назви: Баран (тобто Овен), Бик (Тілець), Близнюки, Панна (Діва), Вага (Терези), Медведик (Скорпіон), Козоріг (Козеріг) і Водонос (Водолій).

Рух Сонця по зодіаку – тобто час його проходження через певні сузір'я – обумовлює комплекс свят, які у видозміненому вигляді дійшли до наших днів. Відповідно до кількості зодіакальних сузір'їв, через які проходило Сонце за рік, було 12 основних свят. Особливими вважалися ті сузір'я, через які проходило Сонце за цикл сільськогосподарських робіт [38, с.353].

Окрім астрономічної інформації про Сонце, Місяць і зорі, народні астрономічні знання українців містять інформацію про комети, метеорити, північне сяйво та інші небесні явища.

У серпні Земля проходить крізь метеоритний потік Персеїд, і починається так званий зорепад. Колись місяць серпень величали «заревом» – від частих зірниць. За «летючими» чи «падучими» зорями (болідами і метеоритами) часто прогнозували погоду. «Зорі падають з неба – на вітер» – говорить народна прикмета. Вважалося: влітку часті зорепади – бути гарному врожаю. Однак, восени рясне «опадання» зір починається перед голодом і мором.

Сонце, Зорі, Вітер, Дощ – не лише міфічні образи, а й реалії, що супроводжували селянина у повсякденній праці. Вивчаючи їх справжню силу, він матеріалізував колишні ідилічні уявлення, які перетворювались на знання [39, с.175]. Обізнаність українців з навколишньою природою впливала на формування раціональної основи народної астронімії.

Народні астрономічні знання та уяв-

лення у всій сукупності їх проявів (від господарської діяльності до міфології і символіки) сприяли усвідомленню взаємозв'язку і взаємовпливу людини і природи.

Внаслідок тисячолітніх систематичних спостережень за зоряним небом, за небесними явищами і небесними світилами український народ створив чітку систему астрономічних уявлень, а також календар.

Календарем називають систему організації одиниць вимірювання часу з метою відліку їх на довгих проміжках. Кожен народ мав власну систему літочислення, яка називається народним календарем або місяцеліком, – традиційну форму фіксації різних подій на основі природних і астрономічних явищ.

Джерела стверджують, що в різні часи слов'яни користувалися різними типами календарів. Найперше визначили основний вимір часу – день за сходом і заходом Сонця, потім почала визначатись і доба. Рахунок днів і ночей обмежувався спочатку кількістю пальців однієї руки, а пізніше – кількістю пальців на обох руках. Так виник спершу п'ятиденний тиждень, а потім і десятиденний. Отже, першою спробою календарювання було регулювання трудової діяльності за чергуванням дня і ночі.

Пізніше люди звернули увагу на періодичну зміну фаз Місяця – друга міра часу після доби, а потім вже рахунок часу почав вестися роками. Первісно язичницький астрономічний календар був місячним або місячно-сонячним. Місячний календар визначив семиденний тиждень (I фаза). Але поступово відбувається його заміна на сонячний календар, який тісно пов'язаний із зміною пір року. Створення сонячного календаря стало наступним етапом винайдення форм відліку часу.

Народні уявлення про час, про день і ніч, світанок і вечір, дні тижня і місяці, рік і пори року широко відбилися в обрядово-

сті та фольклорі. Українські народні повір'я, пов'язані з календарем, дуже численні та різноманітні. Незважаючи на християнські нашарування, вони зберегли залишки календарної астрології, зокрема, місячної і тижневої. Люди вірили у добрий і лихий час, у щасливі і нещасливі дні. Тому значний інтерес викликали народні гороскопи і календарі, пов'язані із впливом небесних світил, особливо Місяця, на долю людини, на її життя.

Досягнення наших предків у астрономії та космогонії, доповнені багаторічними спостереженнями, поєднавшись із циклом сільськогосподарських робіт, склали календар астрального культу. У календарних обрядах, як залишки язичницької обрядовості, фрагментарно збереглися поклоніння богам, яких символізували небесні світила та стихії. Чітка система свят астрального культу складалася протягом тисячоліть, тож християнська релігія не змогла змінити її. Приймавши давні ритуали і традиції, християнство дало нові назви цим святам і наповнило їх відповідним змістом.

Астрономічні знання українців давали можливість орієнтуватися в часі і просторі, прогнозувати погоду і майбутній урожай, а отже, сприяли розвитку господарської діяльності народу.

АСТРОНОМІЧНІ УЯВЛЕННЯ ТА ВІРУВАННЯ УКРАЇНЦІВ, ЇХ ВІДОБРАЖЕННЯ У МІФОЛОГІЇ, ФОЛЬКЛОРІ ТА ОБРЯДОВОСТІ. МІФОЛОГІЧНІ УЯВЛЕННЯ ПРО НЕБО, НЕБЕСНІ СВІТИЛА, СУЗІР'Я, ВСЕСВІТ

Традиційні космогонічні уявлення українців охоплюють цілу систему народних знань, міфологічних вірувань та поглядів на сутність і походження Землі і Всесвіту, небесних тіл Сонячної системи та зір.

Для давнього народного світогляду властиве обожнення природних явищ і небесних світил. Аналіз текстів українського фольклору: календарно-обрядової і родинно-обрядової поезії, замовлянь, казок і переказів, легенд, загадок, прислів'їв і приказок, свідчить, що в народі світобудова розглядалась як єдиний цілісний організм.

Традиційні космогонічні уявлення зберегли давній поділ Всесвіту на три зони: небо, землю і підземний світ. Народна астрономія – частина народної космології і сукупність уявлень про один із трьох світів – «верхній» небесний світ. По відношенню до земного світу небесний світ розглядається або як подібний, або як дзеркальний.

Космогонічні та космологічні міфи зародились за доби ранніх землеробів. Одним із найпоширеніших в українській, як і у світовій міфології, є космогонічний міф про утворення світу, богів, людини, усього живого з яйця. З образом космічного яйця пов'язане уявлення про сферичність неба і землі. Яйце, що дає життя, зрівнюється з природними явищами, котрі мають подібні форми: з Сонцем, Місяцем, Землею, небесною сферою. Найчастіше воно розбивається, і з різних його частин утворюються окремі складові Всесвіту. Існують міфи, що порівнюють Землю з жовтком, оточеним водами Світового океану.

Записи українського фольклору засвідчують існування народного уявлення, за яким «яйце уподоблюється всій тварі (тобто всьому творінню, всесвіту): шкаралупа, як небо; плівка, як хмари; білок, як води; жовток, як земля; а вогкість посеред яйця – як у світі грих» [40, с.13].

Яйце-райце як прообраз мікросвіту або символ Сонця і сонячного божества часто зустрічається в казках, легендах і переказах. Образ Космічного Яйця глибоко архетипічний за своєю природою.

В українських космогонічних уявлен-

нях існує і міфологічний образ Світового Древа, що втілює універсальну концепцію світобудови та походить з епохи бронзи – III–I тис. до н. е. За допомогою Світового Древа у людській свідомості моделювалася триярусна вертикальна структура космосу – три царства: небо, земля і підземний світ. Отже, Світове Древо моделює числові відношення, сторони світу, пори року, частини доби, кольори, елементи світу [41, с.398–406].

Світове Древо відділяє космос, упорядкований світ, від хаосу. Воно пов'язане з уявленнями про народження світу завдяки поєднанню Води і Вогню.

Древо як земний образ Світового, Райського Древа, пов'язаного з небесними світилами, увійшло в традиційні уявлення українців. Іноді на вершечку дерева днює навіть саме Сонце. За космологічними віруваннями, міфічні птахи на вершині Світового Древа уособлюють божества вогню, блискавки і грому або ж Сонця.

Створення світу приписується двом голубам – чоловічій та жіночій першоістотам. У колядках птахи, що живуть на Світовому Древі, сотворили світ: небо зі Сонцем, Місяцем і зорями з синього або золотого каменя, а землю – з дрібного піску. Синій і золотий колір у міфології є метафорами світла, а дороге каміння означає зорі.

У міфології багатьох народів є мотив створення світу з предвічних вод, з піни, піску, глини, мулу, грязюки. Апокрифічні легенди близькі до колядок, тема яких – дуалістичне сотворення світу. Як і в колядках, з дна моря дістають пісок (або землю), сіють його, і з того виростає земля і все на ній. Отже, світ створився при поєднанні двох начал: світлого, небесного (Бог, Христос) і темного (Диявол, Ідол, Сатанайл), що володіє водами [42, с.40].

До спільної індоєвропейської фольклорної традиції належить текст-діалог, що складається із загадок і відповідей на них: «Що таке сонце, місяць, зорі? – Небо»; «Що

таке червона корова? – Сонце» [43, с.190–192]. Серед українських загадок вирізняються космогонічні загадки – загадки про сотворення світу та людини, про небесні світила, про основні елементи космосу, іноді пов'язані з універсальним образом Світового Древа.

Світове Дерево символізує не тільки просторову, а й часову структуру світу, виступає як символ річного колообігу часу: «Дуб-дуб-довговік, на йому дванадцять гіллів, на кожному гіллі по чотири гнізді, а у кожному гнізді по сім яєць, кожному ім'я є» [44, с.62–63]. Як вказує О. Афанасьєв, «течію часу за рік, що визначалась сонячним рухом, народна фантазія уподібнювала зростаючому дереву, на якому гніздиться птаха-сонце, кладе білі й чорні яйця й висихує з них дні і ночі» [45, с.30].

В українських колядках і в щедрівках на тему будівництва церкви цей процес оспівують як космічний акт творення [46, с.122]:

*На горі, на кам'яній
Волохи кують, церкву будують,
З трьома верхами, з трьома вікнами.
В першій віконьці – яснеє сонце,
В другій віконьці – ясний місяченько,
В третій віконьці – ясний зорі ...*

Храм із трьома верхами – це Всесвіт, місце перебування небесних світил. В іншому варіанті «церков мурують з штирма углами, трьома верхами», що відповідає традиційним координатам Світового Древа. Вікон у згаданій церкві чотири, і кожне співвідноситься з певним небесним (космічним) символом: «в одно віконце воймісіць світи, в друге віконце зірничка час, в третє віконце зоря зоряє, а в то четверте сонце сіяє» [47, с.28]. Сонце, Місяць і зорі сприймалися як члени єдиної тріади, у рамках якої вони становили певну ієрархію небесних сил.

Помітна в обрядовій поезії і підміна язичницьких елементів, космічних образів християнськими. У стародавніх піснях опи-

сувалась будова хати, у вікна якої світить Сонце, Місяць і зорі. У нових – будується церква, до котрої заходять Христос, Пречиста, святі, «щоб служити службу за господаря» [48, с.47–48]. Місце Світового Древа займає церква. Але оспівування побудови церкви в колядках так ясно вирізняє в цьому дійстві елементи впорядкування світу (чотири сторони світу, три рівні світобудови, солярну символіку), що важко не помітити зв'язок побудови церкви з космічним актом творіння.

Інший спосіб побудови світу в космогонічній міфології – виникнення небесних світил, богів, людей і всього сущого з частин тіла Творця або тіла першої антропоморфної істоти (скандинавський Імір, Адам у апокрифічному вірші про «Голубину книгу»). В українському фольклорі збереглися залишки міфологічних уявлень про виникнення нового життя з мертвого тіла, які походять від ритуалу жертвоприношення [40, с.16].

З космогонічними пов'язані антропогонічні міфи – міфи про походження чи сотворення першолюдини, першої людської пари, міфічних першопредків народу. У міфологічній моделі світу людство пов'язане зі Землею – «серединним світом». Як правило, сотворенням людини завершується космогонічний цикл [49, с.659].

Апокрифічні космогонічні легенди частково виникли внаслідок розвитку язичницьких уявлень про боротьбу богів за створення світу. Міфологічний сюжет про війну богів з чудовиськами пов'язаний із творенням космосу з хаосу та захистом створеного (космосу, Землі) від руйнівних сил.

Відгомонами давніх світових міфів є сюжети про боротьбу або змагання між водою і вогнем, Сонцем, вітром, морозом. У відомій українській казці про Вітер, Мороз і Сонце, які сперечаються про те, хто швидше роздягне людину, перемагає тепло, Сонце.

Є і такий варіант міфологічної космо-

гонії, в основі якого лежить аналогія між створенням Богом світу і виготовленням ремісником речей. До найпоширеніших засобів творення належить снування (плетення), прядіння, ткання, ліплення з глини (гончарство), ковальство.

З уявленнями про те, що «павуки заснували світ», пов'язані деякі повір'я і колядки. В українців існує звичай на Різдво, в час заснування світу, підвішувати до сволоків вироблені з соломи, ниток і кольорового паперу прикраси, які називали «павуки» [40, с.18].

Гончарство як явище культури співвідносилось з міфологічною картиною світу і на рівні мікрокосму відтворювало ідеї космічного порядку. Поширеними були міфи про Бога – нібито першого гончаря, який з глини виліпив першу людину, а нерідко і всю світобудову [50, с.34 – 37].

Використання таких мотивів, як символи небесних світил, «світове древо», берегині, птахи, у візерунках вишивок, витинанок, глиняних виробів, у художньому ткацтві, килимарстві та інших видах народного мистецтва є цілком закономірним. А в самому виробничому процесі нерідко беруть участь надприродні істоти: Серeda, П'ятниця, свята Параскева, Божа Мати, небесні світила.

*Гей, закладу білі нити та й си ляжу
спати –*

*Вийде місяць серед неба та й си
возьме ткати, –*

співається в коломийці [40, с.19].

У давніх сюжетах мотив вишивання виступає чудесним, незвичайним, чарівним даром, яким дівчину від народження наділяє надприродна сила (Сонце, Смерть, чарівниця). Ставлення до мистецтва й ремесел як до божественного творення має своїм початком давні язичницькі уявлення про сотворіння світу.

Такі картини виникнення світу постають у найдавніших обрядах, піснях, казках та легендах. Універсальні космогонічні моделі,

наявні у міфологіях народів світу, відбилися і в українській народнопоетичній творчості.

Протягом тисячоліть земна куля сприймалася людьми як Всесвіт, а отже створення Землі розглядалось як створення світу. Вважалося також, ніби центром Всесвіту є Земля, а Сонце, Місяць і зорі існують лише для того, щоб служити людству. Згідно з давніми уявленнями, світ складався із Землі, яка начебто була створена Богом із ґрунту, добутого з морського дна, та трималася у морі-океані на трьох китах, Сонця, Місяця і семисферного Неба, де у відповідному порядку розташовані усі світила. «Сьоме небо» служило місцем перебування богів [39, с.173].

У більшості міфологій Богиня-Мати – головне жіноче божество – уособлюється з Землею і жіночим творчим началом у природі. Пізніші уявлення про Богиню-Матір як дружину Бога-Творця пов'язані з уявленнями про божественну пару – прародителів Всесвіту. Богиня-Мати, яка ототожнюється з землею, бере участь у створенні світу та створенні істот, що населяють Всесвіт [49, с.660].

Землю, яка «парує та людям хліб готує», називали святою, матір'ю, годувальницею. Земля поставала як цілісна жива істота. Тіло Землі має свої жили, якими замість крові пульсує вода, котра поїть криниці, річки і моря. Всі ці животоки пов'язані з «пупцем», що знаходиться в центрі Землі.

У різних місцевостях були певні відмінності в уявленнях про Землю. За формою Земля уявлялася величезною округлою й плескатою купиною або островом, який плаває по воді, а зверху прикритий небесним дахом. Із чотирьох сторін її омивають Солоне, Синє, Червоне і Чорне моря, а для того, щоб поверхню землі не затопило, її підтримують одна, дві або три риби-кити. Коли вони перевертаються, тоді стаються землетруси.

У деяких повітах на Лівобережжі України та Волині вважали, що Земля – це куля у

формі жовтка в яйці, навколо якого – вода (білок). Тому Земля ніколи не сходиться з небом.

На землі є рай (вирий) і пекло. За деякими повір'ями (Холмщина, Київщина) пекло знаходиться в середині Землі. А в Грубешівському повіті вважали, що в надрах Землі існує інший світ, люди якого вважають нас богами [51, с.268–269]. На найвищих горах, між небом і землею, лежить Рахманська земля, країна досконалості. За іншими повір'ями, рахмани живуть під землею. Так стверджують, зокрема, на Волині та Поділлі.

Чимало вірувань пов'язано з краєм (кінцем) землі. Найпоширеніші з них оповідають, що там, де заходить Сонце, і є кінець землі або світу. За ним знаходиться провалля, безодня. На окраїнах стоять стовпи, які підпирають небо. Також є вірування про те, що ніби кінці голубого небесного покривала тримають праники, якими жінки перуть білизну.

Язичництво Київської Русі ґрунтувалося на культі небесних світил. Пам'ять про найдавніші астральні культу втілена в фольклорі, тому в уявленнях українців про небесні світила збереглися елементи архаїчних язичницьких вірувань. Поряд з обожненням природних явищ та небесних світил слов'яни поклонялися прадавнім божествам. Основними богами пантеону були верховні небесні боги Сварог (бог неба) та Стрибог (бог вітру) та боги піднебесного простору – Дажбог (бог Сонця), Перун (бог грому і війни), а також інші божества – Род, Велес (бог родючості й скотарства), Мокош.

Особливо вшановувалися, як вважають дослідники, Лада – мати Сонця, втілення двох першоджерел Всесвіту (вогню і води) в єдиній особі; Див – яскраве небесне склепіння (небесний екватор); Сварог – зодіак (екліптика); астральна тріада Русі: Місяць (Дідух – Коляда – Василь), Сонце (Сварожич – Ярило), Зоря (Венера); Дана (Леля) – втілення води; Полель – втілення світла (Сиріус); Во-

лос (Тур) – сузір'я Тілець (Волосожар); Бергinya – Прадерево Світу (галактика, Земля), а також Перун як батько Сонця, Місяця й Зорі (астральної тріади). Його образ на небі – сузір'я Стрілець [52, с.90–92; 15, с.9–10].

Творцем Всесвіту в українській міфології був Род. За уявленнями древніх, Род перебував на небі, розпоряджався Сонцем, дощем і блискавкою, джерелами води на землі, підземним вогнем. Окремі дослідники поняття Род ототожнювали із Сонцем, Дідом-Всевідом, найвищим верховним божеством [13, с.33]. Образи Рода і Рожаниць пов'язані з символікою зоряного неба, зір.

Сварог уособлював небо та був тим, хто запалює вогонь і від кого спалахує Сонце, тобто був батьком Сварожича і Дажбога – двох могутніх богів Русі. Ім'я верховного бога слов'ян Сварога пов'язують із санскритськими словами («svaṛ» – світло, небо, Сонце, «svargas» – небо), що означають: світло, небо, Сонце на небі. А це може підтверджувати, що він був колись богом світла, неба і всього світу [13, с.17–18].

Слов'яни вшановували вогонь небесний – Сварога і вогонь земний – Сварожича. Вклонялися небові з його світилами та блискавкою-громом, а тому збереглося чимало повір'їв і заборон щодо небесної сили грому [14, с.360–361].

Народна астрономія витворилася на основі давніх усних і книжних легенд і вірувань, які часто невіддільні один від одного. Згідно з такими переказами, небо нагадує велику опуклу покривку, що накриває порівняно пласку земну поверхню. Ця покривка може бути схожа на твердь (землю), камінь, скло, залізо або срібло, шкіру чи полотно. До внутрішньої частини небесного склепіння прикріплені, як лампади, зорі і Місяць, які рухаються своїми шляхами [53, с.117].

Повсюди в Україні поширеним було вірування у множинність небес. У різних фольклорних версіях розповідається про сім,

вісім, одинадцять, сто небес. Найпоширеніше уявлення про небо – як про велике покриття, яке ми бачимо. За ним – ще шість синіх невидимих оболонок, відстань між якими удванадцятро більша, ніж між землею і «покривалом». На восьмому, найвищому сидить сам Бог у золотому кріслі, а навколо літають янголи.

В українців існує уявлення про двоє небес: видиме небо, наближене до Землі, і невидиме – «верхнє», «горнє» тверде небо. Видиме небо складається з блакитної «облачної» матерії. Тверде верхнє небо, що сяє пронизливим вогняним світлом, іноді видно під час грози, яка розкриває громом «нижнє», «дольнє» небо. На «горному» небі знаходиться Божий престол і вся Божа «сила небесна».

За іншими повір'ями, ангели і святі населяють видиму частину неба, яка закриває невидиму частину – Імперське (Імперійське) небо, де живе Бог. Імперське небо таке яскраве, як Сонце, і прикривається видимим, що нагадує скло. Іноді небеса відчиняються, і тоді спалахує яскраве сяйво, котре можуть побачити щасливі люди.

Небо вважалося дахом Землі, збудованим із білої маси. Волиняни уявляли небо як синій дах. Воно вивершене з трьох склепінь, зведених з невідомої речовини. На найвищому живе Господь, на середньому – янголи, на нижньому – святі [54, с.210].

Є також уявлення, що між небом і землею простелене «полотно» або «оболок», які оберігають нашу планету від палючих променів. Поліщуки вважали, ніби небо також планета, як і земля, але має яскравий вогняний колір.

Іноді у народній уяві небо постає як прозора, яскраво-фіолетова, але дуже тверда площина, котра утримує всіх небожителів. На кінцях світу вона з'єднується із землею. За небосхилом – безкрає море. Але дістатися туди можуть лише душі померлих, що їх при-

носять янголи. Близьким до цього є уявлення, в якому небо спирається на землю в чотирьох кінцях. Жінки, коли закінчують прати білизну, складають на берегах праники і так підтримують небозвід.

Інколи поверхню неба ототожнювали із затверділою оболонкою з диму. Саме ж небо уявляється блискавкою, яку можна побачити під час грози. Воно прикриває собою весь світ, а кінці неба опускаються в море і ховаються на дні [54, с.210].

Уявлення про небо в народному світогляді найрізноманітніші. Але, здебільшого, вони сходяться в одному: тут живуть віщі сили й праведні душі, Бог і святі. Ці версії, переважно, мають християнське походження. Небо часто уявлялося як місце, де знаходиться рай, куди Бог допускає лише святі душі, або навіть і рай, і пекло. Нерідко небо називають «небесним царством».

Кожному з атмосферних явищ і небесних світил присвячено чимало регіональних вірувань і переказів. Серед них побутують і такі, що створені на основі вірувань у взаємозв'язок і взаємовплив людини й космосу, небесних і соціальних катаклізмів, зокрема есхатологічні. Так, вірили, що кінець світу настане тоді, коли небо провалиться або впаде на землю. Щоб запобігти цьому, люди повинні дотримуватись Божих заповідей.

Поклоніння богів Сонця – Дажбогу, Ярилу, Хорсу, культ небесного вогню займали центральне місце у міфологічній системі розуміння світу слов'ян-язичників [9, с.244]. «На вищому ступені розвитку язичницького світогляду батьком, творцем усього земного визнавалося світло. А воно однієї природи з вогнем, таке ж, як вогонь, що від сонця, від блискавки, а також з надр землі» [14, с.361].

Як свідчать церковні твори, спрямовані проти язичництва, обожнювання Сонця і вогню, інших явищ природи, зберігалося і після прийняття християнства: «не наръкуются бо-

гомъ стихіа, ни солнце, ни огонь, ни источницы, ни древа», «и огневи молятся, зовуть его Сварожичемъ» [55, с.19, 31]. Народна пам'ять зберегла цей відтинок своєї історії у словах народної пісні, де Сонце називається «богом»: «... і к сонечку промовляє: помож, боже, чоловіку!» [21, с.538].

Сонце сприймалось як найвище божество, а тому всі верховні покровителі прибрали назву сонячних богів, якими правив Дажбог – творець небесного тепла і світла. У Іпатіївському літописі зазначено, що після Сварога «царював син його, на ймення Сонце, якого називають Дажбог» [56, с.465].

Крім Дажбога шанувались на Русі й інші сонячні боги: Сварожич, якого називали ще вогнем або тим, хто кидає стріли, тобто сонячні промені, Троян, Коляда, Переплут, Купало, Ярило. Божество Сонця уявлялося триєдиним. Божества «Троян» (східні слов'яни), «Триглав» (прибалтійські слов'яни) відображали вплив сонячної сили на зміни пір року. Деякі народи поділяли рік на три частини: весну, літо і зиму, яким відповідала троїста світлоносна сила [13, с.16–17].

Сонце мало, за однією версією, чотири (залежно від пори року), за іншою – сім образів. У різні пори року, особливо в час сонячного рівнодення і сонцестояння, Сонце являлось по-різному, і кожний новий вияв його вважався богом. Молоде весняне Сонце – Ярило (у день весняного рівнодення), бог літнього Сонця – Купало або Семиярило (Сімаргл) [14, с.361]. У день осіннього рівнодення – свято Світовида, зимового сонцестояння – Коляди. За іншими варіантами, Коляда – слов'янська богиня неба, дружина Дажбога і мати Сонця. Її ім'я походить від слова «коло» – давньої назви Сонця. Щороку в найдовшу ніч зими Коляда народжує нове Сонце – Божича, сина Дажбога. Матір'ю Сонця іноді вважали і Берекію (перевтілене у жінку Дерево Життя) – «з піднятими до неба руками, з сонцем-дитям у лоні або над

нею, у небесах» [44, с.66].

На думку деяких дослідників, Хорс міг означати Сонце. Інші вважають, що Великим Хорсом був Місяць, якому, як відомо з різних джерел, теж поклонялися східні слов'яни [13, с.23].

Слов'яни вважали Сонце головним небесним світилом, називаючи його «ликом Божим» і «небесним вікном» (західноукраїнське «боже лице», «небесне вікно»). Міфологічні уявлення про «царя неба» дуже різноманітні. В одних регіонах Сонце вважали Божим оком, що оглядає Всесвіт, чи віддзеркаленням лику Всевишнього. В інших стверджували, що Сонце – це величезна свічка, яку носять янголи для освітлення землі, або вогнище, що його розпалює міфічний дідусь [54, с.211].

Існували й уявлення про Сонце як про гігантську іскру, велике вогняне коло або колесо, що котиться небом, або ж вогняну кулю (вогняний клубок), що крутиться навколо Землі. У загадках небесні світила часто загадуються через предмети побуту і назви тварин, але деякі назви пов'язані з міфологічними уявленнями: Сонце – це коровай хліба, велика сковорода, золота діжа, золоте яблуко, а сонячне проміння – золоте сукно і т. п.

Дуже давніми є народні погляди на Сонце, Місяць та зорі як на більші та менші отвори у видимому «прозорому небі» – одному зі семи небес над землею. Крізь них проглядає яскраво-світлий вогненний світ, який спалив би все навколо, якби не «синя хмара», що огортає землю, захищаючи її.

Міфопоетична символіка вікна пов'язана з символікою Сонця. Часто у мові вікно позначається як око, як те, через що дивляться, як провідник світла. Звідси символіка вікна як образ світла і ясності, що дозволяють встановити зв'язок людини з Сонцем і небесними світилами. Вікно пов'язане з іншим оком – Сонцем, яке також є носієм світла. Тому над вікном або на віконницях часто зо-

бражували Сонце або й Сонце з оком. Іноді форма вікна сама імітує око або Сонце [57, с.250].

Подібно до того, як міфологічний персонаж відкриває вікно і бачить все – аж до Сонця, бог відкриває небесне вікно для Сонця і дощу. Звичай відкривати вікно під час сходу Сонця, або коли воно досить високо, аналогічний божественному акту випускання Сонця з небесного вікна.

У слов'янських міфологічних легендах, піснях і казках Сонцю, як і Місяцю, приписувалися людські властивості: здатність журитися і хмуритися, харчуватися (хлібом, молоком, смаженою яловичиною), одружуватися, здатність мати родичів (сестру чи брата в особі Місяця, матір) [53, с.118].

Сонце, Місяць та зорі здавна були об'єктами особливої уваги. Далекі світила вважалися єдиною небесною сім'єю, що живе за сімома небесами. Часто Сонце уявлялось як цар неба, світлий пан, лицар, князь, у якого є родичі. Місяць – молодший брат Сонця, а зорі – рідні діти. Це видно з народних прислів'їв: «Сонце і місяць – брат і сестра», «зорі – діти сонця і місяця» [21, с.536]. Коли цар-Сонце спочиває, його родичі вночі освітлюють поверхню Землі.

Мотив шлюбу небесних світил, який зберігся у традиціях багатьох народів світу, добре відомий і в індоєвропейській міфології. У народному світогляді було поширене уявлення про одруження, шлюб Сонця та Місяця. Сонце частіше виступало як жіноче начало, а Місяць пов'язувався з чоловічим: «Розуміється, Місяць – чоловік, Сонце – жінка. Зірниця йде до жінки. Місяць – це муж, мужик» [22].

Шлюбний союз чоловіка й жінки сприймається як поєднання двох небесних світил – Сонця і Місяця, тобто як явище найвищого космічного порядку. Такі погляди на небесні світила збереглися у народній поезії, переважно весільній та календарно-обрядо-

вій, у казках, міфологічних сюжетах. У стародавніх колядках і щедрівках часто згадується астральна родина, де Сонце є матір'ю, господинею [58, с.55.]:

Ясен місяць – пан господар,

Красне сонце – жінка його,

Дрібні зврки – його діти.

Таким чином, колядки і щедрівки возвеличують людей, прирівнюють пана господаря до Місяця, господиню – до Сонця, їх дітей – до зір. Гармонія Всесвіту, місця перебування небесних світил, пов'язується з ладом і добробутом у родині. В одній інтерпретації зорі – діти небесної пари, в іншій – це хлопчики і дівчатка, що прислужують Сонцеві і Місяцеві.

В українському фольклорі та обрядовості присутні елементи солярної символіки, сонячних міфів, які містять сліди культу Сонця, антропоморфізації, уявлень про Сонце як живу істоту: Сонце – чоловік з осяйним лицем, проміння якого освітлює Всесвіт («чоловік з ясним обличчям», «чоло Боже», «Боже лице»). Його вважали й «оком Божим», що оглядає світ, «відблиском лица Божого», «царем небесним» [54, с.211–212].

Проте в українських колядках, щедрівках, веснянках денне світило описується і в образі жінки – «богині», «княгині», «красної панни», «гарної панни». Збереглися уламки народних вірувань про Сонце-жінку, небесну царицю. Так, у назві такого явища, як дощ із сонцем, помітна луна давніх вірувань про жіноче божество Сонця: «Наша цариця плаче», «Королева небесна сміється» [21, с.538]. Зустрічаються подібні згадки і в замовляннях, казках (Матір Сонця).

У стародавній міфології Місяць пов'язувався з поняттям «лівий», а Сонце – з поняттям «правий»: «То праве личко – світле сонечко, а ліве личко – ясний місяцю». Відповідно, лице – своєрідне «сонце» людського тіла. Його зв'язок зі світилом підкріплений

«сонячними» епітетами: «ясне», «красне» [59, с.250]. Так, у замовляннях звертаються до Сонця: «Сонечко ясне, красне, освіщаєш гори, долини, освіти моє личко, щоби моє личко було ясне-красне як сонечко».

Сонце, Місяць та інші космічні сили зустрічаються в фантастичних казках. Найвідомішими є казкові мотиви знищення урожаю та викрадення жінки, котру хапає Сонце, вітер або інша сила. Вони пов'язані з мотивом подорожі до Сонця: як юнак виступав у ролі Сонця, здійснюючи сонячну путь через небо. У переказі, записаному П. Чубинським [60, с.14 – 16], оповідається, що одному хлопцеві вдалося у такий спосіб відібрати викрадену сестру і втекти з нею, коли Сонце спало. Переказ містить сліди сонячного міфу. Сонце у таких легендах уявляється у людському образі, воно живе там, де земля сходиться з небом, має родину і щоденно у світлому вбранні обходить небо.

За народними уявленнями зміна дня і ночі пояснюється сходом і заходом Сонця, котре ховається за гору (Вінниччина, Канівщина) або проходить під землею (Вінниччина, Житомирщина). Вночі Сонце із заходу на схід проходить під землею (варіант: у просторі, наповненому вогнем і водою), а вранці знову з'являється на небі. Подібні уявлення знаходимо у записах П. Чубинського: «(Каневський уезд). «Сонце заходить за гори, и як у нас день, то за горами нич, а як у нас нич, то там уже день» [60, с.19–20].

Але найчастіше вірили в те, що Сонце – то велике колесо або круг. Сонце живе на краю землі, на краю світу за високими горами і морями. Спочиває воно в морях та океанах. У морі Сонце й купається, щоб охолодити себе і не спалити всю землю. Перед тим як Сонце має зійти, його вимиває і витирає прекрасна панна.

За іншими повір'ями, Сонце на заході опускається в море, що оточує землю, як яечний білок оточує жовток. Під землею зна-

ходиться інший світ, який Сонце освітлює, і творить там день, у той час, як нас ніч. На світанку, коли Сонце підходить до сходу, тисячі чортів підіймають його з моря.

У міфології, окрім уявлення про річний цикл життя Сонця (смерть старого і народження або відродження молодого Сонця в час зимового сонцестояння), існувало й уявлення про добовий цикл життя денного світила. Коли Сонце заходило, вважали, що воно «вмирає» або йде на спочинок у підземний світ. А схід Сонця розуміли як його пробудження, народження чи відродження, то ж світанок – особлива благодатна пора дня.

Серед легенд і переказів Нижньої Наддніпрянщини є легенда про те, як діти визволяли Сонце, викрадене нечистою силою і заховане у темну яму, за ґрати з трьома замками. Хлопці розшукали Сонце, розбили замки, врятувавши світ від темряви, і день знову повернувся на землю [36, с.14–15].

Як свідчить Чубинський, «сонце наче боготворене народом, його вважають за святе й праведне» [60, с.14]. Тому люди моляться до Сонця або «на схід сонця», а також кожному молодому місяцю, що, як брат Сонця, має великий вплив на людей, тварин і рослинний світ.

За народними віруваннями, на Великдень має «грати сонце». Тому перед сходом Сонця люди відчиняли віконниці, щоб упустити до хати «царя неба», який приносить у дім щастя й здоров'я [54, с.213]. Священне сонячне світло знешкоджувало лихі сили, виступало своєрідним оберегом від них. Існував і звичай спостерігати у цей день за Сонцем.

Виникненню обрядового святкування днів літнього і зимового сонцестояння сприяла обізнаність українців з основним закономірностями руху Сонця. Із літнім сонцестоянням пов'язано давнє язичницьке свято Купала, яке уособлює розквіт сил природи.

Повір'я про Сонце відзначають і його особливу поведінку на свято Купала: Сонце

«грає», «міниться», «купається». На Тернопільщині, за словами інформаторів, оповідали, що Сонце «ніби як змінюється», «купається, грається так». Як і у Великдень, на Купала також зустрічали Сонце: «Дівчата ранком, до сходу сонця, виходили на річку або на ставок. І з першими променями сонця купалися в річці, якими разом з сонцем. Сонце відбивалося в воді, і вони купалися разом з сонцем. Це мало принести здоров'я і благополуччя, удачу» [61].

Неподалік села Єзупіль Тисменицького району є Криниця Святого Духа – єдине, що збереглося від монастиря часів княжого Галича (XII – XIII ст.). За легендами, саме в ніч на Купала зі сходом Сонця вода в ній набуває цілющих властивостей. І досі щороку на Купала до криниці з'їжджаються люди, щоб зачерпнути води з джерела [62].

Сонце «грає» і в день Петра і Павла (12 липня). Раніше у цей день люди на світанку виходили зустрічати схід Сонця, славили його і співали пісні. Народні прикмети відзначають посилення спеки і більш раннє настання сутінків. А наступного дня літо сягає своєї вершини.

Деякі перекази пов'язані з існуванням норм і традицій, які забороняли певні дії, здатні образити чи розгнівати Сонце, зашкодити йому. «Царя неба», що дарує світло й тепло, не можна гнівити. Сонце може бути «жорстоким», помститися за людські провини – наслати вічну темряву або випалити землю і рослини, спричинивши голодомор [54, с.213].

Великим гріхом вважалося показувати на Сонце пальцем (око виколеш; бо всохне), кидати камінням (Бог хліба не дасть), плювати на Сонце (а то язик відпаде; п'їтьма огорне землю). За переказами, Бог створив людей раніше, ніж Сонце, і вони жили у суцільній темряві. Коли з'явилося це світило, люди перелякались і намагались прогнати Сонце. Вони виходили на високі могили і плювали

на нього. Прокляті за це Богом, люди скам'яніли там, де стояли, і донині стоять на степових могилах. Інша легенда оповідає про перетворених на камінь жінок, які теж плювали на Сонце за те, що воно заважало їм працювати в полі [14, с.360].

Заборонено також дивитися на Сонце прямими очима – можна осліпнути або стати волооким. Не годилося й ставати до Сонця спиною. Вважалося, що Бог дозволив це робити один раз – коли людині треба було відміряти тінь і визначити верхівку дня – полудень.

Після заходу Сонця радили не дивитися в дзеркало – щоб не снилося нічого лихого. Існувало повір'я, що страшний сон не можна розповідати до сходу Сонця, бо справдиться. За іншими варіантами, поганого сну не слід розказувати до полудня.

Пов'язані з Сонцем заборони зустрічаються і в поховальній та родильній обрядовості. Похоронні звичаї мають деякі регіональні відмінності. Однак, обов'язковою є вимога ховати покійника до заходу Сонця. При заході Сонця заборонялось орати землю (на тваринах повискакують пухирі), виносити сміття з хати (нападе хвороба чи сварка буде в родині), виливати купелю (тоді нападуть злі люди): «А як купали дитину, купіль ввечері не виливали, а рано. Воду брати до сходу сонця» [63].

Вірили в народі також в те, що коли хворий або дитина спить перед заходом Сонця, то накликає на себе недугу. Жінкам не можна показувати волосся проти Сонця.

У записах Я. Головацького є пісня, в якій Сонце звертається до Бога зі скаргою на людей-кривдників, які «в неділю рано дрова рубали», до сонця коси чесали, в п'ятницю білизну золили. На всі скарги Сонця Бог відповідає: «Світи, Сонейко, як і світило, Буду я знати, як їх карати» [64, с.243–244].

Сонце – денне і ранкове божество замовлянь. Сонце – «яснее», «святе», «пре-

красне», «чисте», «краснее», «величне», «поважне». Сонце в замовляннях ніби розділене на дві іпостасі: світло і жар. Світле Сонце осяває світ, жарке пов'язане із замовляннями від кровотечі. Але є і «жорстоке сонце» антисвіту [59, с.204–205]. У народнопоетичній творчості Сонце виступає і як пісенний персоніфікований образ, який разом з іншими (земля, вітер, дощ) передає картини-формули на позначення смерті. Символіка Сонця складна і багатозначна.

Взаємозв'язок незвичайних астрономічних явищ (затемнення Сонця і Місяця, поява комет та ін.) і соціальних катастроф залишився органічним елементом народного світогляду і в християнські часи. Зазнавши деякого переосмислення, небесні катаклізми сприймаються тепер як божя кара за гріхи людства. Такому природному явищу як затемнення Сонця або Місяця в народній традиції приписували негативний вплив на людей [65].

Затемнення, за загальнослов'янськими віруваннями, може бути наслідком нападу на небесні світила міфічних істот, які поїдають Місяць або Сонце. Ці дії приписуються змісподібним літаючим демонам, драконам (чес., пол., укр. -карп., серб.), міфічній істоті вовкулаку (рос., укр., с.-з.-болг., серб., чорногор.), тваринам – вовку (гуцул.), псу (с.-серб.), у тому числі, міфічним, нечистій силі, «злим духам» (рос., серб., чорногор.) [66, с.276 – 279].

За повір'ями українців Закарпаття, затемнення відбувається тоді, коли Сонце поїдає літаючий змій шаркань або крилаті вовкулаки намагаються з'їсти світило. Не лише сонячне затемнення, але й короткий зимовий день іноді пояснювали тим, що небесний вовк проковтнув Сонце.

Затемнення може бути наслідком викрадення Сонця або Місяця, яке приписували відьмам, дияволу або чарівникам-чорнокнижникам. За карпатськими та

південнослов'янськими уявленнями, затемнення відбувається через те, що відьми викрадають світила з неба.

Уявлення про зіткнення Сонця з Місяцем як причину затемнення відомі українцям і полякам: нічне світило «б'ється» з денним (укр. Волинь, пол. Холмщина), Місяць «загазиться» на Сонце (пол. Замойське; Пільське). Українці Грубешівського повіту Холмщини вважали, що при затемненні Сонця Місяць бореться з ним.

Затемнення відбувається і тоді, коли Сонце з Місяцем, прослуживши деякий час, міняються місцями. За уявленнями населення Вінниччини і Черкащини, у цей час вони можуть зіткнутися і впасти на Землю, і тоді настане кінець світу. Тож повір'я про сонячні затемнення тісно пов'язані з есхатологічними уявленнями. Повір'я про загибель світу в результаті зіткнення небесних світил і падіння одного з них на землю, записане у селі Березівка на Черкащині, відбиває зв'язок Сонця з вогнем, а Місяця – з водою (припливами, повенями). [24].

Затемнення Сонця і Місяця справляли найбільше враження на людей. У давні часи, за загальнослов'янськими віруваннями, затемнення Місяця і Сонця – це знамення кінця світу, провісник бід – війни, епідемії, голоду, неврожаю, пожежі, повені, загибелі держави та інших потрясінь.

Затемнення розглядається і як Божя кара за гріхи людей, як нагадування людям про їх несправедливі вчинки. На Поділлі відомі уявлення про те, що ці світила, уособлені в образах чоловіка (Сонце) і жінки (Місяць), від сорому закривають свої обличчя руками, щоб не бачити провин грішних людей [60, с.21].

Такі небесні явища викликали страх. Тому під час затемнень люди вдягали пригтовлений на смерть одяг, запалювали на покутях страсні свічки, молилися і прощалися між собою. Вірування і звичаї, пов'язані з со-

нячними затемненнями, ще живі в народній пам'яті.

Ще більша кількість міфологічних сюжетів і вірувань, обрядів і звичаїв пов'язана з Місяцем, особливо з його фазами. Боже-ственна суть Місяця відбивається у колядках, замовляннях, примовках, у яких люди звеличують його, просять допомоги, сприяння у лікуванні. Місяць є «Божою силою», від якої залежить людське життя («Місяць – наш божок, а хто ж нам буде боговати, як його не стане?») [21, с.538].

За одними повір'ями, Місяць – «ліве лице Боже», за іншими – «Боже око», яке оглядає землю вночі, або через яке Всевишній дивиться на землю, щоб знати, що роблять уночі люди. За деякими уявленнями, Місяць – дірка, крізь яку пробивається сонячне світло із сьомого неба, або закинутий у небо шматок розпеченого каменя. В уяві людей розмір Місяця дорівнював площині заднього колеса від воза [54, с.216].

У багатьох випадках, наприклад, у лікувальній магії-замовляннях, Місяць відігравав вагомішу роль, ніж Сонце. Місяць – найчастіше згадувана в замовляннях магична астральна сила, повновладний «князь» нічного світу («князь», «княжич», «Володимир», «Адам»). У обрядовій поезії та замовляннях його постійні епітети: ясний («ясний місяць»), золотий («князь золотий»), високий, праведний. Епітети «ясний» і «золотий» підкреслюють священність і царственість, особливу магичну силу Місяця [59, с.199, 201]. Іноді золотий колір належить Сонцю, а Місяць протиставляється денному світилу як «срібний». Так говориться у загадці про Сонце і Місяць: «Золотий пішов, а срібний прийшов».

Для пісень та замовлянь властиві звертання та порівняння. Зокрема, вони поширені у замовляннях («Місяцю молодий, князю золотий», «Місяцю новий, питайся старого»), у піснях («Ой ти, місяцю»), у колядках і

щедрівках («Сам хазяїн, як на небі місяць»), у купальських піснях («Як ясний місяць з зорою»).

Спостереження за Місяцем, за його фазами сприяли створенню не лише метеорологічних прикмет, а й численних міфів, переказів, легенд. Місяць – божество астральної тріади – сприймався як жива істота. Про те, що Місяць «народжується» й «помирає», в народі створено чимало переказів.

Іноді вони пов'язані з біблійною легендою про Каїна та Авеля. За однією з них, на поверхні Місяця зображено вбивство Каїном Авеля: «Єсть на місяці наче одна пляма, затемнення. Затемнення на місяці. Кажуть, що то брат брата заколов». Існує і оповідь про те, що нічне світило, знехтувавши Божою волею, прихистило Каїна. Відтоді Місяць носить на собі тавро гріха – має холодне проміння і постійно народжується і помирає. Після смерті Місяць сходить у пекло, перетоплюється і очищається, а тоді народжується знову. Тому говорять: «Світить місяць, та не гріє, тільки в Бога дурно хліб їсть».

У народній міфології нічне світило вважається молодшим братом Сонця. Місяць – менш могутній, іноді з печаттю «каїнового гріха». Місяць дуже працьовитий: приходиться на свою службу навіть тоді, коли Сонце ще не зійшло з горизонту. Проте, інколи Місяць не з'являється – «хворіє або гнівається, і тоді ніч стає сиротою». Вважалося, що вночі Місяць викрадають і ховають, або ж роз'їдають відьми [54, с.216].

У багатьох слов'янських міфологічних легендах Сонце – чоловіче начало, а Місяць (російське «Луна») – жіноче начало. Нічне світило вважали дружиною Сонця – Даждбога: «Солнце – князь. Луна – княгиня». У цій народній приказці Сонцю наданий епітет «князь», який використовується і для позначення нареченого. У весільній пісні, записаній Зоріаном Доленго-Ходаковським, наречена порівнюється з Місяцем [46, с.194]:

*Ясна зоронька, ясна,
Молода Марися за стіл зайшла
Зо своїми друженьками,
Як місяць зо зіздоньками.*

Проте, для українського народного світогляду такий варіант є менш поширеним. В українському фольклорі Місяць уявляється чоловіком богині Сонце. Нерідко, залежно від його фази, Місяць асоціюється з нічним споглядачем, а почасти й покровителем закоханих. Існує повір'я, що Місяць – чоловік Сонця, але залицяється до Зорі. У литовців є вірування, що Місяць був одружений з Сонцем, але зустрічався з Зорею. Сонце, помстившись за зраду, розрубало невірний Місяць навпіл і розкришило половину на зірки. За свідченням Володимира Гнатюка такі вірування, відображені в народних піснях, були і в українців [67, с.143–144].

Найчастіше оспівується Місяць у колядках та щедрівках. Тут йому відведена роль господаря, батька небесної родини.

У колядкових текстах небесні світила приходять у гості до селянина і вихваляють себе. Місяць, зокрема, каже [54, с.218]:

*Нема над мене.
Як же зйду разом з зорями,
Урадуються гості в дорозі,
Гості в дорозі, війська в обозі*

Поряд із старшими варіантами, де до господаревому дому приходять Сонце, Місяць і Дош, в молодших, християнізованих піснях, гостями виступають Христос, Пречиста, святі. Поступово у величальних піснях стародавні космічні образи витісняються образами християнськими.

Як уламки давніх міфічних уявлень, вціліли назви «лиса гора», «лисий біс» та інші. Місяць інколи теж називали «лисим старим дідусем», а Небо – «лисим батьком». У фольклорних джерелах Місяць іменується золотою діжею, козацьким, бурлацьким, котячим, циганським сонцем чи нічником.

У той же час і Місяць, і Сонце можуть уявлятися у вигляді міфічних корів, що споріднює їх із хмарами, які сприймалися як небесне стадо. Витворенню такого зооморфного образу сприяла рогоподібна форма Місяця, що відбилося і в поетичних назвах світила («рогоженько»). [53, с.118].

Цікава примовка до молодого Місяця записана в селі Чернещина Борівського району Харківської області [68]:

*«Молодик, як бик.
Тобі на ісповна,
А мені на здоров'я».*

Деякі порівняння («як бик»), назви («пастух рогатий») і атрибути («золоті роги») Місяця можуть бути відгомонами прадавніх культів небесних биків, у образах яких уособлювалося Небо або небесні світила, зокрема, Місяць. Іноді Місяць називають небесним пастухом. Таке порівняння зустрічається у народних загадках: «Поле не міряне, вівці не лічені, пастух рогатий». Коли Сонце йде на спочинок, Місяць виганяє у поле своїх овець, тобто зорі. Допомагає йому у роботі Вечірня зірка, яка керує небесною отарою за відсутності Місяця [54, с.218].

У деяких місцевостях Місяць уособлювався в образі чоловіка, створеного одночасно з Сонцем. Він має дванадцять місяців-братів, кожен з яких опікується часовим відтинком року.

Поширеними в Україні були вірування, за якими фази Місяця впливали на перемену погоди, на ріст і розвиток рослин, успішність у господарських справах, у лікуванні. Із фазами Місяця співвідносяться певні види дій, заборон, пророцтв. Наприклад, побачивши нового Місяця, люди намагалися привітати його і попросити щастя і здоров'я: «Місяцю, місяцю молодий. На тобі хрест золотий. Тобі на підповну, а нам на здоров'я». Подібні замовляння говорили, коли молодик «народиться» – з'явиться вузьким серпом на

небі. Молодий Місяць дарував щастя чи багатство.

Збереглися в Україні й елементи давніх уявлень про надзвичайну силу Місяця, його вплив на все живе, зокрема, і на життя людини. Як свідчать записи, місячне проміння, яке освітлює голову під час сну, вважалося небезпечним для здоров'я: «Якщо Місяць б'є лучі на людину, то людина облучається, особливо мала дитина – до десяти років. Вона стає лунатиком, вона ходить ночами де завгодно.» [24].

В той же час Місяцю належала надзвичайно важлива роль у народній медицині. У замовлянні від жіночої безплідності розвиток дитини прирівнюється до зростання Місяця: «Як місяць росте-наростає, так нехай з насіннячка буде для мене дитинка». Коли Місяць росте (серп вигнутий вправо), збільшуються сили – добре розпочинати справи. Відповідно, якщо Місяць у фазі зменшення (схожий на літеру С), то енергія розтрачується.

Серед астральних символів у замовляннях Місяць згадується значно частіше, ніж зорі, Сонце, метеорити. «Місяць, – зазначає М. О. Новикова, – найчастіше згадувана в замовляннях магічна астральна сила, повновладний «князь» нічного світу» [59, с.199]. Персонажами замовлянь є також фази Місяця: «молодий», «місяць молодий», «місяць новий», «старий», «старий місяць».

Під час експедиції 2000 р. на Черкащині були записані три замовляння «до молодого місяця, щоб не боліли зуби». Два з них побудовані у формі діалогу старого і молодого місяців. Старий місяць запитує молодого: «Чи болять зуби у мертвого?» Негативна відповідь, за аналогією, обумовлює закінчення: «Так щоб рабу божу ... ні боліло, ні щеміло, ні свербіло» [63]. Інше замовляння починається звертанням до молодого місяця. Тут уже новому місяцю радять запитати старого.

Особливе значення у замовляннях має зв'язок Місяця із світом мертвих. Як під-

креслює М. О. Новикова, «Замовляння від зубного болю виразно космологічні... . Саме ці замовляння асоціюють зуби з мертвими, з царством мертвих (а тому і з місяцем: «князем», «сонцем» нижнього царства). Тріада «зуби – мертві – місяць» у замовляннях поетична» [59, с.247].

За давніми віруваннями, що відбилися у східнослов'янських замовляннях, Місяць – обитель мертвих. Адже коли він сходить із неба, то потрапляє у царство мертвих. Оскільки Місяць видно уночі, а Сонце – лише вдень, Місяць більше наближений до зоряного світу. Місяць як «інше», «нічне» сонце стає і «сонцем мертвих». У таких замовляннях Місяць виступає як «князь золотий», володар світу мертвих. Він є посередником між живими і мертвими – предками-охоронцями, які, за народними уявленнями, могли порятувати і від зубного болю.

За структурою і символікою згадані замовляння є доволі подібними до текстів, записаних у ХІХ – на початку ХХ століття. Як правило, для них характерні поетичні звертання та епітети: «Місяцю, молодий княже!», «Ти, місяцю Адаме, молодик!», «Місяцю, місяцю! У тебе роги золотії», «Архангел Михаїл, місяць праведний», «Місяцю молодий, на тобі хрест золотий!», «Місяцю-Маю, чогось я тебе спитаю».

До Місяця, особливо молодика, зверталися, коли ворожили, вгадуючи майбутнє. Деякі варіанти загадування снів також пов'язані з Місяцем. Так, бажаючи викликати віщий сон, промовляли: «Місяцю рогатий, а зараз зірниця, що мені має бути, нехай присниться» [69, с.104].

Молодий Місяць відіграв особливу роль у народній медицині, а також любовній магії. Вважалося, що на молодий Місяць дівчатам треба мити голови, накладати маски. Дівчина, яка хотіла вийти заміж, повинна була взяти воду із трьох річок і вмитися в неділю рано («перва неділя на молодик»).

Нічне світило пов'язане і з любовними ворожіннями та замовляннями. На Тернопільщині є повір'я, за яким дівчина, побачивши перший раз молодий Місяць-серпчок, має сказати [70]:

*«Місяцю новий,
Дай мені краще, як старий,
Хто про мене мисле,
Хай мені ся присни».*

Повинен приснитися той, хто про неї думає. Отже, тут ворожіння на милого поєднується із загадуванням снів. У численних варіантах подібних замовлянь дівчата питають у Місяця, хто їм присниться – чи вдовець, чи молодець, просять Місяця прислати милого, судженого чи показати його уві сні. Ритуал загадування сновидіння, окрім тексту, часто включає і певні дії. Так, говорити замовляння дівчина повинна тоді, коли вперше побачить молодого Місяця.

Звертаючись до нічного світила, називають його «місяць», «місяць, місяць молодий», говорять «місяцю молодий», «місяцю молоденький», «місяцю, місяцю молодий», «місяцю молодий, князю золотий», «місяцю новий», «місяцю рогатий». Атрибути Місяця – «ріг золотий», «рожки золотенькі», «роги золотії», «хрест золотий» – часто зустрічаються у замовляннях, які належать до любовної магії або народної медицини.

Місяць, як і інші небесні світила, зустрічається у записах весільних пісень. Одна із назв Місяця – «молодик» – співпадала у деяких місцевостях із назвою нареченого. У весільних обрядових піснях місяць уособлював нареченого, а зоря, відповідно, – наречену. «Навколо фольклорних символів молодий – місяць, молода – зірка, – наголошує С. Єрмоленко, – виникає широке коло порівнянь, паралелей, конструкцій тотожності, значення яких розвивається, виходить за межі весільного обряду, тобто місяць означає взагалі хлопець, а зірка – взагалі дівчина...»

[71, с.90].

Символи Місяця і зорі як юнака і дівчини надзвичайно поширені у піснях. Місяць і зоря – постійні образи поетичної мови фольклору. Ці слова-поняття увійшли в систему символів традиційної народної культури.

«Вранішня» або «ранкова зоря», «вечірня зоря», «зірка», «зоря», «зори́на», «зоряниця», «зірни́ця», «вечірниця», як називали планету Венеру, була оточена особливою увагою і пошаною. В народній міфології зоря символізувала народження світанку і початок вечірньої пори, а в ширшому значенні – була вішункою людської, особливо жіночої, долі. Планета Венера, уособлена в образі богині Зорі (грецька Еос, індійська Ушас або руська Денниця), була вищим втіленням краси, ототожнювалася з богинею любові (асиро-вавилонська Іштар, грецька Афродіта) [72, с.16].

*Зоря-зірни́ця, красна діви́ця,
по небу гуляла, плакала-ридала,
Місяць побачив – не підняв,
сонце встало і забрало.*

У цій поетичній загадці роса уявляється як сльози красної дівичі – Зорі.

Зірниця у народнопоетичній творчості часто виступає як символ дівчини. Порівняння дівчат із зорями характерне і для купальської пісні, записаної у селі Полковниче (Іваньки) Маньківського району Черкаської області [73]:

*Ой за нашим садом
Три зірни́ці рядом.
Перша зірка ясна –
Ганнуся прекрасна.*

Порівняння із зорями властиві для колядок і щедрівок («Його жінка, як на небі зірка», «А то не зірки, – то їх дітки»), купальських («Як ясний місяць з зорою») та інших пісень («А я зіронька ясна»).

Численні легенди оповідають, що Сон-

це – дружина Місяця, а Зірниця – його любовниця. В інших текстах стверджується, що Зірниця – рідна сестра Місяця. Проте, на Черкащині побутує й інша версія, за якою дружиною Місяця є саме Зоря: «Місяць. Його дружина – Зоря, сама-сама велика зоря» [24].

Подібні варіанти зустрічаються також у колядках і щедрівках [26]:

Сам хазяїн, як на небі місяць.

Його жінка, як на небі зірка.

Його діти, як в раю квіти.

До вечірньої зорі, як і до Місяця, за допомогою молитов-заклинань найчастіше зверталися жінки і дівчата. Вечірня й ранкова зоря уявлялись благовісницями щасливого родинного життя, що породжувало численні анімістичні вірування в надприродну силу.

З Вечірницею пов'язано чимало обрядів, повір'їв, прикмет. Так, існував звичай починати вечерю лише тоді, як на небі з'явиться вечорниця. На Святвечір і напередодні Нового року сідати до столу так само годилося тільки з появою вечірньої зорі. Кожен із присутніх намагався першим побачити її – «бо це віщувало щасливу долю». Перш ніж сідати за стіл, господар брав миску куті і виходив на подвір'я. Він мав обійти стайню і пасіку, звернувшись спочатку до зоряниці за благословенням.

У народній традиції зорі, як і Місяць, наділені сакральними властивостями. Зорі в замовляннях приурочені до ранкової зорі, їх постійна назва «зоряниці». Зорі найчастіше діють разом із Місяцем і Сонцем. Зорі, подібно до Сонця, «ясні» і «красні». Ідея «збирання» та «наведення» краси пов'язує їх із Сонцем, а роль у порятунку від недуг, а особливо «наслання» любовної туги – з Місяцем [59, с.202–203].

Рух зір і планет слов'яни, як і інші народи Євразії, пояснювали їх обертанням довкола небесного стовпа (жердини, кілка, палиці), веретена чи гвіздка, які асоціювалися

з Полярною зіркою. При цьому «вісь неба» співвідносили з «пупом землі», з якого, за деякими легендами, росло і височило до небес Світове Дерево (райське дерево) [53, с.118].

Зорі не можна рахувати. Вважалося, що порушення цієї заборони може накликати хвороби: чиряки, лишай або сліпоту.

Незліченність зір на небі символізує багатство врожаю, плодів, ягід, приплоду худоби. Спостерігаючи за небом і зорями, передбачали майбутній урожай. У селі Черповоди Уманського району, наприклад, вважали: «Якщо зірно на Святвечір, – то будуть кури нестися, а якщо хмурно, – то буде від корів користь – масло, сметана» [22].

За повір'ями, багато зір на небі у новорічну ніч обіцяє щедрий урожай грибів, ягід, гороху. Тоді ж і так само білоруси ворожили на врожай жита, а поліщуки у Святвечір – на молодняк худоби. Такі гадання відбилися у загадках: «Розстелений кожушок, на нім посіяний горошок» (Небо й зорі); «Один баранець пасе тисячі овець» (Місяць і зорі) [53, с.119].

Народна міфологічна традиція приписує надзвичайні властивості зорям, які в переказах постають як діти Сонця і Місяця, або хлопчики, що служать їм. Іноді зорі уявляються як вівці Сонця – господаря неба [54, с.222].

Але найбільше легенд пов'язано з тим, що зорі – то людські душі або свічі ангелів. Такі уявлення пов'язані з падучими (летючими, згоряючими) зорями. В цих віруваннях давня міфічна основа поєднується з апокрифічними вимислами і народними забобонами, створеними на їхньому ґрунті [51, с.250].

У народній астрономії широко розповсюджене уявлення про подібність небесної сфери і небесного життя до землі і земного життя. Земні події можуть не тільки бути аналогом небесних подій, а й дублюватися на небі. На цих міфологічних уявленнях будується своєрідна народна астрологія у слов'ян [53, с.118].

За народною уявою, зорі перебувають у прямому зв'язку з життям людей. Так, українці здавна вірили, що кожна людина має свою іменну зорю («планету», «планиду») – провісницю долі, яка супроводжує людину все життя. При народженні дитини на небі з'являється її двійник – запалюється її зоря, яка згасає або падає і згорає, коли людина вмирає. Якщо бачили падаючу зірницю, казали, що «то чиясь душа спускається, щоб оплакати небіжчика».

Існували уявлення про залежність людської долі від щасливого чи нещасливого часу її народження, від того, під якою зорею вона народилась. «Зорі то душі людей, якщо людина праведна – зоря ясна, а як ні – то темна». Таке пояснення зв'язку людини з небесними об'єктами згодом, під впливом церковно-християнської ідеології змінилося на апокрифічне вірування в те, що кожна зоря – це свічка, яку Бог запалює з народженням людини.

Побутували і християнські версії, за однією з яких падаючий метеорит – це грішна душа, яку не приймає небо. На Волині, навпаки, відоме вірування, за яким потопельники і повішеники після смерті перетворюються на зорі, приречені на вічне блукання. Їх неспокійне існування на небі є одночасно продовженням грішного земного шляху та карою за нього [53, с.118].

У зв'язку з віруванням, що в кожній людині є своя свіча-зоря, запалювана Богом на небі під час її народження, люди говорили: «Скільки душ живе на землі, стільки свічок (зір) горить на небі»; «Коли зірка падає з неба, – це душа відлетіла» [51, с.249].

Різноманітні повір'я, легенди і перекази засвідчують існування уявлень про душу як зорю. Особливо цікавою є версія, записана у селі Березівка Маньківського району на Черкащині, за якою кожна зоря-планета об'єднує ніби у безперервний ланцюг долі багатьох людей, народжених «во таку же

планету» [24].

На Поділлі народ вірив, що летючі зорі – це свічі злих духів, переважно чортів. Нечисті сили потайки вилазять на небо і запалюють вогники чи ставлять свої свічки. Помітивши це, Бог або ангел негайно скидає дияволову свічку з неба на землю.

В інших місцевостях вважали, що падучі зорі – це чорти, які хочуть уподібнитися до ангелів. Вони перетворюються на зорі і вилазять на небо, щоб «світити світу». Тоді ангели спільними зусиллями скидають їх з неба, і чорти, падаючи на землю, розтікаються по ній смолою. [51, с.251–252].

Із зорями, що падають, пов'язані й інші вірування. В одних регіонах України, зокрема, на Поліссі, вважали, що падаючі зорі – то померлі нехрещені діти, які під час падіння вигукують «кшту!» – тобто «хреста». Побачивши летючу зорю, кожен мусить сотворити над нею хресне знамення і дати ім'я – чоловіче або жіноче (Іван або Марія).

На Харківщині також вважали, що падаючі зорі – це душі людей, які помирають. Іноді, якщо падають зорі, думали, що це нечиста сила хоче схопити душу, а душа тікає. За падаючими зорями-душами полюють і відьми, які крадуть їх, щоб потім чарувати [60, с.23]. За іншими повір'ями, метеори – це відьми, які кожну ніч (а особливо на свята Коляди і Купала) забирають із неба зорі й складають їх у свої глечики.

У Холмській Русі падучі зорі вважали головешками, що ними диявол, викрадаючи їх з неба, посилює страждання підвладних йому людей, які перебувають у пеклі [51, с.250–251].

Найяскравіші з метеорів – боліди – часто уявлялись як вогняні змії і дракони, що летять по небу у вигляді кулі та розсипаються іскрами. Перелесник (літавець) – різновид злого духа, що відвідує людей, прибираючи вигляд рідних, близьких, коханих, – також падає з неба, як зоря. В деяких місцевостях

вірили, що померлий перетворюється на падучу зірку або змія і вночі летить до тієї домівки, де померлий залишив жінку або дітей. Метеорит у замовлянні згадується як «огнений бугало», наділений здатністю палити, сушити, викликати любовний жар [74, с.41]. У замовляннях символіка метеориту близька до символіки блискавки, «вогняного змія».

Падуче каміння – це ті ж падучі зорі, лише відриваються вони від особливих величезних скель на небі.

На Житомирщині вірили: коли, запримітивши спалах зорі, загадати будь-яке бажання, то воно може здійснитись.

На чий двір упаде зоря – там неодмінно буде небіжчик – помре дитина. Є і таке вірування: слід від падаючої зорі сповіщає, що жінка звільнилась від пологів.

Масове падіння метеоритів, які називались летючими або падучими зорями, сприймалося як провіщення біди. Залежно від пори року ці явища могли тлумачитися по-різному. Часті зорепади влітку – бути гарному врожаю, але рясне «опадання» зір восени провіщало голод і мор [54, с.223–224].

Серед інших небесних тіл людям були відомі комети, що з найдавнішого часу вважались провісниками нещасть. Найпоширенішими українськими назвами комет були «мітла», «віха», «хвостата зірка», «знаменіє», «зірка з хвостом». Існували в Україні й вірування про комети. Селяни Ушицького повіту вважали, що «мітла» (комета) – це найстарша відьма, котра ходить по небу з дійницею в руках і керує всіма відьмами, які живуть на землі.

Народні уявлення про комети («хвостаті зірки») впродовж століть зазнали певних змін, поступово втративши елементи язичництва і набувши християнського забарвлення. Вірили, що комети насилає Бог, щоб у такий спосіб застерегти людей: якщо вони не покаються і не почнуть жити праведно, то скоро настане кінець світу. Привести до за-

гибелі світу може і сама комета.

Поява комети сприймалась і як Божий знак, «знаменіє», що сповіщало про певні біди: голод, чуму, пошесті, війни, загибель царя або царства. Комета червоного кольору є ознакою наближення війни, а біла чи бліда – голоду або мору. Іноді поява комет віщувала негаразди в господарстві, в сім'ї, або зміну погоди [51, с.252].

У деяких місцевостях у поляків, білорусів, лужичан, у південних слов'ян комета прирівнюється до літаючого змія і має назви *zmij*, *zmaij* і т. п. [53, с.119].

Різноманітні легенди й перекази, пов'язані з сузір'ями, передають уявлення про душі-зорі. Так, існує легенда, що сім великих зір сузір'я Віз – це душі людей, які стали зорями [75, с.11–12].

Зоря Алькор уявляється українцям в образі миші, що гризе збрую коней, запряжених у віз (Велика Ведмедиця). За іншим варіантом, Алькор – це вуздечка між трьома конями і возом, позначеним чотирма зорями. Коли вуздечка порветься, настане кінець світу. Болгарська легенда поєднує мотиви воза і запряженої у нього ведмедиці, одночасно пояснюючи обриси сузір'я: віз, який видно на небі, хоч і цілий, але дуже покривлений [76, с.197].

Як варіант назви сузір'я Великої Ведмедиці зустрічається і назва «Дівка воду несе». Вона пов'язана з повір'ям про райдугу – коромисло, яким Цариця Небесна бере воду із моря. Вночі коромисло, що перебуває на небі, видно в сузір'ї Великої Ведмедиці.

Плеяди (Волосожар, Волосожари, російське «Волоса», «Волосыны») у свідомості українців осмислювалися як яскраві чи жаркі зорі язичницького бога Волоса (Велеса) – покровителя скотарства [28, с.196]. За сербською казкою сім зір у сузір'ї Волосожару – це перетворені на зорі шість братів і їхня сестра (казка «Сім зірок Волосожару») [77, с.144–148].

Астрономічні відбитки міфологічних вірувань наших предків помітні в слов'янських назвах Оріона (точніше – центральної частини цього величезного сузір'я). На Різдво сузір'я Плуг (Оріон) займає таке положення над горизонтом, ніби боги скинули його з неба на землю. Це нагадує прадавню легенду про золоту чашу, плуг, ярмо і сокиру, що впали з неба.

Зафіксовано багато легенд і переказів про Молочний Шлях, які виникли на основі стародавніх вірувань і уявлень. На думку Б. Чепурка, первісною українською назвою Чумацького Шляху, як і у греків, була назва «Молочний Шлях» [78, с.141]. Міф, що дав назву сузір'ю, пов'язаний з ідеєю життя та безсмертя і тому, ймовірно, дуже давній. Отже, Молочний Шлях символізує життєву енергію Космосу, вічність.

Уявлення українського народу про небесні світила та сузір'я зберегли архаїчні язичницькі елементи. За давніми уявленнями, Молочний Шлях розглядали як дорогу – «Гусячу» або «Пташину Дорогу», «Дорогу у Вирій», тобто в теплі краї на зимівлю. Молочний Шлях вважали орієнтиром для птахів – дорогою, яка прокладена небом і служить для вказування птахам шляху у вирій. У народі вирієм також називають рай, місце перебування душі після смерті. Молочний Шлях міфологічно часто сприймається як шлях людських душ, які летять у вигляді птахів у рай або ірій.

Видається цікавим уявлення наших предків про Місяць як голову галактичного Змія, що ховається в Чумацькому Шляху, тобто в Прадереві Світу [52, с.50].

Народні уявлення про Чумацький Шлях, пов'язані з християнськими віруваннями, були доволі різноманітними. В деяких місцевостях України Молочний Шлях сприймався як Дорога в Єрусалим, Дорога Божої Матері в Єрусалим або «Божя Дорога», тобто дорога, якою ходить сам Бог. За іншим сюжетом

– це шлях, яким їздить на колісниці, запряжений вогненними кіньми, святий Ілля-пророк (Луцький повіт) [51, с.250; 60, с.22].

Чумацький Шлях – це дорога на Крим і далі на Єрусалим. «У сиву давнину, – розповідає наддніпрянська легенда, – тут пролягала дорога на Крим, а вгорі, над нею, вночі Чумацький Шлях зорями світився» [36, с.177].

На шляху до Єрусалиму є річка Дунай, яка часто оспівується в народних піснях. Існує переказ, згідно з яким Дунай є святою річкою – земним відображенням Чумацького Шляху.

У Холмській Русі на Молочний Шлях дивились як на дорогу, що веде душі померлих людей на небо. Чумацький Шлях вважали дорогою, якою праведні душі ідуть у рай (Ушицький повіт).

Існує ще одне цікаве українське повір'я. Молочний Шлях, як вважали, зокрема, на Поділлі, – це дорога, яка означає, що перш ніж настане кінець світу, на землі має народитися стільки людей, скільки на цій дорозі зір [51, с.250].

Одна з легенд намагається пояснити і виникнення Чумацького Шляху, і його назву. Він начебто утворився від того, що чумаки, перевозячи мажарами сіль із Криму, розгубили її, і вона освітлює дорогу цим невтомним мандрівникам.

Розглядаючи інші назви Чумацького Шляху та пов'язані з ними вірування, неважко помітити елементи архаїчних астральних міфів. Пташина Дорога не тільки вказує птахам шлях у теплі краї – у вирій. Вона є свідченням існування уявлень про душу як птаха, душу як зорю, про мандри душі світами.

Такі українські назви Молочного Шляху, як Чумацька Дорога (Чумацький Шлях), Божя Дорога (Божий Шлях), Пташина Дорога, Журавлина Дорога, Гусяча Дорога, Батієва Дорога, Дорога у Вирій, Дорога в Єрусалим, пов'язані з образом дороги. Дорогу

розглядають і як долю, і як спосіб єднання (світів, неба й землі та ін.), і як ознаку чогось впорядкованого серед хаосу [44, с.68]. Символіка дороги певною мірою позначилася на народних віруваннях і уявленнях про Молочний Шлях, на пов'язаних з ним легендах, переказах, піснях. Отже, Чумацький Шлях – символ довгої і небезпечної дороги; шляху у Вирій, «рай-пекло», у небо та ін.; символ Галактики; нескінченності, зоряного світу; символ астральної прабатьківщини [78, с.140].

Століттями поряд із астрономією існувала й астрологія. Долю людини визначали небесні зодіакальні сузір'я. Кожен знак зодіаку визначає свої якості й характеристики. По суті, пропонуються діагностичні характеристики типів особистості [14, с. 364–365].

У сфері народної космології та астрономії емпіричні знання українців щонайчастіше були переплетені з віруваннями, уявленнями.

АСТРАЛЬНА СИМВОЛІКА В УКРАЇНСЬКІЙ ДУХОВНІЙ І МАТЕРІАЛЬНІЙ КУЛЬТУРІ

Астральна символіка мала велике значення у слов'янських язичницьких культурах. Образи небесних світил часто зустрічаються в календарно-обрядовій (колядки, щедрівки, веснянки, купальські пісні) і родинно-обрядовій (весільні пісні) поезії, в замовляннях, казках, легендах і переказах, загадках, прислів'ях, приказках. Поширеність солярної, лунарної і астральної символіки у фольклорі й обрядовості вказує на дуже важливу роль Сонця, Місяця («князя» нічного світу) і зорі у народнопоетичному космосі.

В обрядовій поезії для позначення кожного з членів роду, родини можуть використовуватись астральні символи. Господар (батько, чоловік) – Місяць («весел місяць», «ясен місяць», «молодик»). Господиня (мати,

дружина) – це Сонце («ясне сонце», «красне сонце», «жарке сонце», «сонечко») або зірка («зоря», «зорочка», «зоренька»). Діти – це зорі («дрібні зірки», «ясні зірки», «зірочки», «зіроньки»). Брат – «зірниця», «звіздонька», брати – «місяценьки». Сестра – «зірниця», «звіздонька», сестри – «зірки», «зороньки». Дівчина – зоря, а парубок – Місяць. Свекор порівнюється з Місяцем, а свекруха – зі Сонцем. Зовиці – зорі.

Символіка сновидінь також включає космогонічні, солярно-астральні символи: Сонце, Місяць, зорі, комети. Визначаючи риси національної символіки, М. Дмитренко підкреслює: «... щодо стійкості, типологічної спорідненості солярно-астральна символіка консервативна, що засвідчує генетично спільні уявлення предків-землян» [69, с.5].

У сновидіннях гарною прикметою, ознакою нових і кращих змін у житті вважається ясне, чисте небо. Синє небо обіцяє веселе життя, хмарне небо означає сумні вісті, похмуре та темне – смуток; небо червоного кольору – це бунт, неспокій, війна. Іноді символіка сновидінь співпадає із символікою народних вірувань і легенд. Якщо приснилася комета, то вона віщує те ж саме, що і комета, яку бачили насправді, – неспокійні часи, голод, мор, війну.

Символіка сновидінь відзначає благотворний вплив Сонця на життя людини: Сонце – то добре, велика радість. Якщо Сонце присниться слабому, то він одужає. Варіанти тлумачення можуть залежати від віку людини, котрій приснилося Сонце. Так, молодій людині такий сон обіцяє любов дівчини чи хлопця, старшим людям – буде весело, радісно.

Для солярної символіки сновидінь властива відповідність подій у людському житті явищам природи. Сонце в ясний день віщує успіх. Як сниться дуже сонячна погода – буде весело, радісно. Має значення і колір Сонця: Сонце світить ясно – буде ясне життя,

Сонце світить червоно – на втрати.

Сонце, що сходить, означає хороші вісті, подарунок, зміну в житті. «У темряві зійшло Сонце, стало скрізь ясно – ваші переживання позаду». Коли сниться, що гарно зійшло Сонце, то цей сон віщує успішне виконання якоїсь важливої справи чи задуму.

Недобрим знаком у сновидіннях вважається захід Сонця – щастя може відвернутися від людини. За народними повір'ями бачити затемнення Сонця – уві сні чи у реальному житті – велика біда. Сонце, а особливо чорне Сонце, у сновидіннях іноді означає смерть. У цих варіантах тлумачення денне світило нагадує «жорстоке сонце» – «третьій лик сонця у замовляннях: сонця нищівного і смертоносного, сонця зла» [59, с.205–206].

У символіці сновидінь Місяць на небі – прикмета скорої любові, інколи «переміна між любов'ю». Якщо Місяць яскравий, світить ясно – то кохання, любов, радість, веселощі. Сниться Місяць із зорями – весела розмова.

Народнопоетичні символи Місяця і Зорі як нареченого та нареченої властиві і для символіки сновидінь. Уявлення про те, що Місяць – це молодик, «сватач», жених, парубок, приятель, є загальновідомими. Варіанти тлумачення цього символу залежать від того, кому сниться Місяць, а також від фази і вигляду нічного світила. Якщо Місяць присниться дівчині – то її жених, вона скоро вийде заміж, а як жінці – то вона залишиться удовою. Місяць у хмарі означає бідного нареченого, а ясний Місяць – багатого. Молодик символізує молодого нареченого, повний Місяць – старого, а Місяць із зорею – це вдівець із дитиною. Якщо Місяць сниться юнакові, цей сон тлумачать так само, тільки Місяць у цьому випадку символізує дівчину, наречену.

Небесні світила в сновидіннях можуть віщувати і народження дітей. Якщо вагітній жінці присниться Місяць, то народиться хлопчик, якщо Сонце – дівчинка, а як при-

сяться зорі, то народяться близнята. Коли ясний Місяць сниться чоловікові, це означає, що його дружина буде матір'ю, а коли хлопцеві – то він може одружитися з покритою.

Вважається лихою прикметою бачити уві сні темний Місяць або Місяць у тумані. Червоний Місяць – сварка, блідий – слабкість, а Місяць у хмарах – нездійсненні мрії. Сон, у якому «місяць примеркає», передбачає хворобу друга. «Місяць, половина якого затуманилась», віщує смерть.

Амбівалентною і багатозначною є і символіка зір у сновидіннях. Зорі взагалі, зорі на небі можуть символізувати гроші, цікаві новини. Має значення і те, хто бачить сон: «Як сніться зірки – то це компанія, а як молодіці – то її діти» [69, с.48]. Коли зоря сниться хлопцеві, то це його кохана дівчина, наречена. У більшості варіантів тлумачення сон, у котрому сніться зорі, вважається добрим, гарним. Але на символіку зір впливає і негативна символіка метеоритів (у сновидіннях палаючі зорі означають смерть друга).

Символіка чисел, що зберігається в різних жанрах фольклору, іноді пов'язана з уявленнями про Всесвіт і небесні світила. Як свідчить порівняльний аналіз міфологічної символіки в індоєвропейських мовах, значення «число» може співвідноситися зі значенням «небо», «світило». Назви Сонця і Місяця можуть співвідноситися з назвами чисел, зокрема числа «один»: лат. Sol «сонце» і лат. solus «один, самотній», авестійське *mañ* і вірменське *mek* «один» [79, с.209]. Одиниця – символ людини (мікрокосму), а також символ Всесвіту, Бога, творчого начала, сили, енергії.

«Символіка числа «два», – як зазначає М. Новикова, – також тривалий час розвивалася в надрах міфу і магії» [59, с.279]. Двійка символізувала будь-яке протиріччя (біле і чорне, матерія і дух, день і ніч, земний і потойбічний світ). Також двійка символізувала Землю і все земне.

Трійка символізувала божественний Розум, духовний порядок, досконалість, небо, гармонію мікро-макросвітів. Трійка асоціюється з тричленною вертикальною моделлю світу («весь світ» за вертикаллю), яка поєднує верхнє, середнє та нижнє царства. Число 3 символізує динамічний цикл змін (місяць-молодик – підповня – повня; ранок – день – ніч; дитинство, юність – зрілість – старість).

Число 4 було магічним, священним, символізувало мужність, духовну досконалість, цілісність, універсальність світобудови. Воно поєднує поняття про чотири першоеlementи життя (вогонь, вода, земля, повітря), чотири фази Місяця, чотири опори Землі, чотири напрямки руху (вперед, назад, праворуч, ліворуч), чотири періоди існування людини, чотири частини доби (ранок, день, вечір, ніч), чотири пори року (весна, літо, осінь, зима), чотири сторони світу (південь, північ, захід, схід).

Два останні значення тісно пов'язували число 4 з культом Сонця. Так, бог Світовид мав чотири голови. Збруцький Ідол мав чотири обличчя, звернені до чотирьох сторін небокраю. Святилище, котре відкрив В. Хвойка в Києві, мало чотири виступи, зорієнтовані на сторони світу [12, с.57 – 67].

Чотиричленна горизонтальна модель світу яскраво виражена в українському фольклорі, особливо в обрядовому, де «весь світ» за горизонталлю постає як храм з чотирма кутами і чотирма вікнами, які символізують певні космічні символи (Місяць, зірничка, зоря, Сонце).

Число «п'ять» – символ центру, середини, священної частини Всесвіту, а також гармонії і рівноваги, порядку, досконалості, божественної сили. У архаїчних слов'янських орнаментах крапка в чотирикутному ромбі може символізувати не тільки насінину в полі, плід в утробі, але й будь-який священний центр у просторі. Число «шість» є сим-

волом створення Всесвіту, життєвої сили, неба, боротьби добра зі злом.

Число «сім» – символ вищих космічних начал, символ інтелектуальності. Числу 7 приписується сакральне значення у багатьох народів. У слов'янській традиції воно найчастіше стосується осіб або одиниць часу (сім днів тижня). Існували також уявлення про сім небес, сім зір у сузір'ях, сім планет.

Число «вісім» є символом космічної рівноваги, мікрокосму та макрокосму. Число «дев'ять» – символ Всесвіту, трьох світів (неба, землі та підземного світу), символ єдності, цілісності. Числівник «десять» символізує любов до Бога і ближнього, силу, єдність світобудови («дві п'ятірки»), завершення божественного творіння, представленого двома початками (світло і темрява, небо і земля).

Магічним, священним числом вважалося число «дванадцять»: 12 знаків зодіаку, 12 місяців у році, 12 годин ночі та 12 годин дня, 12 святкових страв і т. п. У фольклорних джерелах це «священне число» зустрічається в загадках, замовляннях, казках (12 дубів, 12 соколів).

У народній традиції поняття множинності, що передається через різні предметні символи, такі як зірки, пісок, листя, трава, асоціюється з достатком, багатством, благополуччям. Так, фразеологізм «як зірок у небі» і його варіанти («Як на небі зірочок, буде стільки кіпочок!») мають значення «багато».

Тваринна символіка українського фольклору також іноді пов'язана з уявленнями про небесні світила. До архаїчного шару в традиційному українському мистецтві належать і зооморфні образи коня, птахів та інших, що були тотемами давніх людей.

Образи оленя і коня входять у систему космологічних уявлень українців про світобудову та світоустрій. На стику землі й неба, де кінчається світ, – перебуває велетенський

олень, одна частина рогів якого занурена в землю, друга – простерта у небо аж до самого Сонцебога. За іншими переказами, небесні олені рогами викочують Сонце на небо.

Якщо олень є втіленням неба, нічних небесних світил, то кінь символізує Сонце, його тепло і світло, в українських колядках – символізує світорух і світотвір. У одній з давніх колядок подається космологічно-просторовий образ велетенського коня, подібний до космічного образу зоряного оленя.

Магічний образ коня у фольклорі, як і образ гойдалки, пов'язаний зі Сонцем як божеством родючості. Птахи – лебеді, гуси, качки супроводжують Сонце на його підземному нічному шляху, а коні вивозять Сонце на небо і везуть його по небу. Кінь був одним з атрибутів бога Сонця. У стародавніх слов'ян, при храмах утримувалися коні як священна власність сонячного бога Святовита або Сварожича, Дажбога.

Зображення коня було улюбленою прикрасою-оберегом у середньовіччі (фібули, підвіски). Слов'янські коні-амулеті – космологічні, прикрашені солярними знаками. Часто зображення коней є парно-симетричними, їх голови обернені до центру композиції (фігури богині або дерева – її символу).

Кінь має складну багатозначну символіку: будучи солярним і вогняним символом, одночасно він уособлював хтонічний світ, вважався породженням ночі. Кінь – символ часу, циклічності змін (зміни дня і ночі), руху і простору. Кінь символізує небо, Сонце, воду, життя і смерть.

У світовій міфології образ корови зв'язаний із початковими уявленнями про творення світу. Корова – священна тварина, уособлення неба і божества, символічний образ Праматері світу, годувальниці, а ріг – символ божественної сили. Образ корови у фольклорі пов'язаний із теплом і сонячним світлом. Про космологічне небесно-земне значення корови говорять українські загад-

ки, де корова розгадується як ніч і вселенське «довпорядковане» начало: «Чорна коро-ва весь світ зборола; корова біла підняла й оживила».

Культ бика (вола) був здавна поширений серед усіх землеробсько-скотарських народів. Бик (а також баран) вважався богом землі, який знаходився на небі у вигляді Місяця, а Місяць був пов'язаний з підземним світом. У давніх народів бик співвідносився з Сонцем і Місяцем.

Стадо – символ достатку, Божого дару – у давніх колядках і казках символізує весь простір творення, зоряне небо (золотороге і золоторунне стадо). Золоте руно – символ Сонця і царської влади.

Образ свині пов'язують із достатком у домі, із землеробством і родючістю. За давнім слов'янським повір'ям, на Новий рік у хаті можна побачити золоте порося – новонароджене Сонце. Можливо, казкова й пісенна «свинка – золота щетинка» також має солярне походження.

Орел, у давніх релігіях пов'язаний з верховним небесним божеством, богом грому і блискавки, зберіг свою символіку. Орел – володар неба, першопредок, символ небесного провидіння, провісник і вершитель долі.

Мотив голуба чи двох голубів доволі поширений у народному мистецтві. Це відгомін давнього українського повір'я про двох голубів, які створили світ.

Лебідь і лебідка – небесні птахи, символ чистоти, любові й вірності. Качур (качуренько, селезень) – також первоптах, символ парування. Качка – символ материнського начала світу, в качку, як і в лебідку, голубицю, перетворюються чарівні небесні володарки, відірвавшись від землі.

У східнослов'янській культурі (ще з VIII ст.) образ півня – символ сонячного божества. У народних уявленнях найчастіше півень – це сонячний птах, говорять, що Сонце доти світитиме, поки півень співатиме. За

легендами нечиста сила щезає зі співом півня, який сповіщає про прихід світла і початок ранку. Захисна магічна функція півня пов'язана з його вогненною і сонячною природою.

«Головна функція півня, – як зазначає М. О. Новикова, – виразиста магічна. Він «піє» час: визначає межі нічного, «дійового» часу доби – від опівночі до ранкової зорі. Звідси походять і кольорові атрибути півня: чорний – нічний, опівнічний: сірий – досвітний; червоний – ранкової зорі: білий – сонячного саява» [59, с.223]. Півень у замовляннях – вартовий світобудови, космічного, а не хаотичного часу.

В Україні існував і культ курей, їх народ возніс на небо: українська назва сузір'я Плеяд – сузір'я Квочки. У міфології курка (наприклад, «курочка ряба» – персонаж магічної казки) пов'язується з космогонічним мотивом Світового Яйця. Жар-птиця – вогненна птиця, символ неба і Сонця – в казках входить у небесну тріаду (золотий кінь, золотоволоса красуня). Аналогом казкової Жар-птиці є пава, яка в колядках і щедрівках символізує небесне світло, жіноче начало первотвору. Перо є символом світла, променем світла.

Словосполучення «божа корівка» зустрічається у фольклорних текстах багатьох народів. В українській та деяких інших міфологіях ця комаха «належить» Сонцю, про що свідчить її назва: «сонечко» – в українській мові, «сонячний жук» або «сонячне телятко» – в німецькій.

За тлумаченням О. Творогова [80, с.205], ім'я Сонце, вжите як власне у «Повісті временних літ», це – пряме ім'я бога, що описово іменується Дажбогом. А перегук таких же відношень в українській («сонечко») та російській («божья коровка») назвах комах дозволяє думати, що «божья коровка» колись іменувалась «Дажьбожьей коровкой» [28, с.188].

У міфологічному сюжеті «весілля Сон-

ця» комаха «сонечко» – «наречена», пророчиця. До «сонечка» звертаються у погодних заклинаннях Сонця з мотивом «сонцевого дому» [81, с.221].

Цілий комплекс астральних вірувань пов'язаний з календарними святами, обрядами і ритуалами. Чимало обрядів, таких як Святвечір, пов'язано з Зірницею. Обрядові символи знаходили вираження і в матеріальній культурі. До традиційних атрибутів різдвяного колядування належить семикутна чи восьмикутна зірка. У Різдвяні свята парубки колядують із дзвінками та зіздою, яку ніс зіздар (або зіздонаша). «Зізду», – як зазначає О. Воропай, – роблять з дерев'яної обичайки та тоненьких дощочок – шалівок» [82, с.81]. Зізда прикрашається кольоровим папером і стрічками, іноді в середину вставляють свічку. Те, що всередині величезної восьмикутної зірки горів живий вогонь, означало, що новонароджене Сонце заходить у кожний дім.

Дівчата, які колядували під вікнами, носили на довгій тичці ліхтар, що мав форму Місяця, зорі або Сонця. У Чистий четвер, повертаючись із церкви додому, люди намагалися донести страсну свічку так, щоб вона не погасла. Для цього робили особливі ліхтарі з кольорового паперу або скла у формі зорі чи Місяця.

Вогонь, як і Сонце, називали святим, божим, праведним, вважали, що домашнє вогнище, вогонь в печі – маленький перунів вогонь, що походить від великого – небесного. Отже, жертвне вогнище було символом зв'язку між небесним, божественним і людським світом. Тому в дохристиянські часи мертвих спалювали на вогнищах – щоб священний вогонь очистив їхні душі і забрав на небо, до Вирію. У язичницькій і пізнішій обрядовості були поширені численні ритуальні вогні: вогні різдвяні, новорічні, вогні Великого Четверга і Великодньої ночі, купальські вогні, вогні садові, весільні вогні та інші.

Вшановуючи Дажбога – бога Сонця, наші пращури-язичники святкували Купала – день літнього сонцевороту. Основні символи свята – Купало і Марена, а також символи Сонця – купальське вогнище і запалене коло. Купальські вогні – це символ життєдайного, цілющого й все очищаючого Сонця в часі, коли життєві сили природи досягли свого апогею й повинні йти на зниження. Добуває молодь вогонь для цих вогнів лише з природи, з дерева, якому Сонце й дало цей вогонь, а «живий вогонь», як вірили пращури, – це частка сонячного тепла і світла [83, с.129].

В Україні з прадавніх часів були відомі й шановані «чарівні» свічки: «громові» або «громниці», «стрітенські», «Трійця», вінчалні, поховальні та інші. Свічки світили на великі календарні свята (на Різдво, на Водохрестя, на Великдень, на Зелені свята) чи родинні події (весілля, хрестини, похорон), а також під час бурі, грози – як обереги.

Свічка – це символ Сонця, світла, вогню і життєдайної сили землі. Віск, з якого вперше почали робити свічки, вважався продуктом Сонця і небесних сил. Отже, воскова свічка первісно символізувала живий (божий) вогонь, себто тепло. На Стрітення припадають два дієства, котрі пов'язані з весняним пробудженням – виготовлення громничних (стрітенських) свічок та освячення води. Ці магічні дії мали започаткувати «повернення сонця на тепло», тобто народження весни.

У давнину Великдень – свято весняного Сонця і пробудження природи – починалося з четверга. Цього дня «сукали» (лили) три свічки: одна свічка – Сонцю, друга – покійним роду, третя – на здоров'я і щастя живим. По деяких районах (на Гуцульщині) на могилах запалюють свічки.

Давнє народне свято «Весілля Свічки», яке відзначали у ніч на Семена (14 вересня), у XX ст. стало народним київським базарним святом. Обрядові дієства включали весілля

свічки і ляльки, а також домашнє святкування до ранку при свічці. В обряді відображене шанобливе язичницьке ставлення до всього, що так чи інакше уособлювало сонячне світло [38, с.371].

Стародавні люди пекли хліб із жита чи ярої пшениці й уподібнювали його до Сонця, тому що він був круглий, як Сонце. Солярну символіку, окрім хліба, мали калачі, коржі, млинці, весільний коровай. Народження хліба сприймалося як народження Сонця (хліб сходить – Сонце сходить), а, отже, і як світотворення (поєднання води й борошна, що символізувало золотий пісок, сонячне світло) [84, с.104].

Пов'язані з Сонцем і хлібом уявлення впливали як на календарну й родинну обрядовість, так і на господарську діяльність українських селян. Так, вибір нового місця для побудови оселі часто був зумовлений прикметами і ворожіннями за хлібом чи зерном. Як оповідає жителька села Громи Уманського району, коли закладали хату, виконували такий обряд: «На куті проти сонця клали хлібину і бажали, щоб хата була добра і багата...» [85]. Обрядовий хліб може бути і символом небесних світил, особливо Сонця, і, разом з тим, його можуть приносити в жертву Сонцю чи землі.

Калита – це обрядовий хліб українців, який символізував втомлене, потоншене осіннє Сонце, а ще обряд вшанування Сонця. За формою калита – круглий великий корж з чотирма дірками з одного краю, зі зробленими ямками та рисочками – візерунком «кривого танцю», посередині витиснене Сонце з промінням, Місяць і зорі. Печуть калиту коржем (кажуть в народі, що рік тоншає), з медом, оздоблюють колосками, зубцями, щоб зручно кусати. Під час випікання калити дівчата, співаючи, вели хоровод-танок, символічно славлячи ним Сонце. А згодом, коли калиту підвішують до стелі, співають [86, с.229–230]:

*У небо, наша калита, у небо...
А ти, сонечко, підіймись,
Та на нас подивись;
Ми калиту чіпляємо,
На місяць поглядаємо,
Свою долю закликаємо.*

Вважалося, що за стіл із покладеною калитою сяде Доля, Сонце, бог-предок. Оскільки калита знаменувала Сонце, а також дар-жертву йому, небу і богам, юнак, який «доскочить», укусить підвішену калиту, матиме чарівні властивості Сонця. Існував і звичай обсіпання вівсом калити і дівчат, подібний до обсіпання молодих на весіллі. Це символізувало успіх, багатство і щастя, тому що бог урожаю – Сонце, обсіпає людей хлібом і зерном, і вони щасливі.

Обрядовим є хліб і в новорічні свята, обов'язково печуть пироги, їх подають колядникам, щедрівникам, несуть разом із кутею родичам. Ліплений пиріг був символом Місяця і жертвовною стравою, поширеною на Русі в Щедрий Вечір, коли нічному світилу співали величальні гімни – щедрівки.

Великодній обрядовий хліб за формою нагадує Сонце: він обов'язково має бути круглим і пухким, а зверху змащений жовтком – кольору живлющих променів. Виготовлення пасок – давня форма жертвоприношення сонячним богам, власне Сонцю як найосновнішому небесному світилу, що його тепло пробуджує життя на землі і є першоосновою. Від сонячного руху цілковито залежить воскресіння природи [54, с.584]. Паска символізує Сонце, яке дає світові тепло і життя.

До Великодня колись пекли три паски – Сонцю, покійним і живим. У Чистий четвер готували «баби» – жовті обрядові паски, що призначалися Сонцю і небу. За свідченням Скуратівського, саджаючи паски в піч, господиня читала молитву: «Свята пасочка, будь велична і красна, як сонце, бо сонцю тебе печемо... Світи нам, паско, як світить

сонце святе...» [87, с.175–176].

Обряди приготування весільного печива зароджувалися в пору язичництва і мають пережитки жертвоприношень божествам, зокрема божеству Сонця і домашньому божеству [88, с.79]. За припущенням відомого дослідника М. Сумцова [89, с.296], символіка весільного короваю пов'язана також з культом Сонця, Місяця, зір.

В окремих районах Карпатського регіону на короваї виробляли зображення Місяця (у молодого) і Сонця (у молодої). Коровай обводили «короною» – обручем, а навколо Сонця і Місяця виліплювали зірочки і качечки [90, с.50]. Прикрашання обрядового хліба фігурками Сонця, Місяця та зір відбите і у весільних піснях [58, с.395]:

– *Ладо моє, Ладо моє, що є на тім короваї?*

– *Єсть на нім зорка і місяць ясененький.*

Випікання весільного обрядового хліба для молодого у формі Місяця властиве не тільки для українців, а і для білорусів Полісся. Це не випадково, якщо згадати, що в релігії слов'ян Місяць і Сонце мали величезне значення.

«Коровай красний», прикрашений шишечками або квіточками, порівнюють з Місяцем («як на небі місяць ясний»), оточеним зорями («як місяць зірочками», «як на небі з зіроньками», «навколо зореньками, райськими пташоньками»). Випечені з тіста «зірочки» були однією із традиційних прикрас весільного та поховального обрядового хліба.

Окрім короваю, печуть дивень – круглий хлібець на зразок персня. Через нього має дивитися молода, щоб побачити, яким буде її життя з нареченим. На весіллі молода дивиться через дірку в колачі на чотири сторони світу [91, с.13]. Для кожної сімейної події пряники, медівники мали свій малюнок, свій символ. Наприклад, на весіллі у селах Зінківського району Полтавської області

випікали їх із зображенням Сонця, зір, квітів, дерев [92].

Символом Сонця є і вінок. Виплетений з квітів дівочий вінок, що пускався зі запаленими свічками за течією ріки, та вогняне колесо, що котилося з крутого берега у воду, – це символи Сонця у купальських обрядах. Оскільки вінок поєднував у собі солярну і шлюбну символіку, то дівчина, яка пускає вінок на воду, прирівнювалась до Сонця – поширений образ нареченої в обрядових піснях.

Вінок нагадує Сонце, яке так необхідне людям у жнива. На обжинках дівчата з пшеничних або житніх колосків сплітали вінок – символ щедрого врожаю і успішного завершення жнив. У обрядах він мав магічну силу, його обожнювали як Сонце, співали про нього, як про живу істоту, порівнюючи з Місяцем, Сонцем, зорею. Тому його вважають також символом Сонця [93, с.143]:

*Ой прочини, хазяїну, віконце,
Везем тобі віночок, як сонце...*

Звичай вінків дуже давній і поширений серед усіх індоєвропейських народів. У давні часи він існував в Україні як атрибут сонячного культу весни, а отже молодості та любові [94, с.21]. Весільний вінок – символ прощання нареченої з дівуванням. Аналогічно короваю, барвінковий вінок у весільних піснях також порівнюється із Сонцем та Місяцем: вінок «як сонце, місяць красен», а квіточок на ньому, «як на небі зіздочок» [90, с.57].

Для того, щоб прийшла весна або почався день, намагалися пробудити, викликати Сонце спеціальними піснями – колядками, веснянками. Співаючи веснянки, дівчата водили танок, взявшись за руки й утворивши коло або ключ, або кілька кіл, що рухались у протилежних напрямках. У багатьох веснянках та купальських обрядах, хороводах та іграх імітувався прихід Сонця вранці і навесні. «Багато весняних хороводів, – як зазначає

Л. Іваннікова, – відтворювали рух Сонця по небосхилу та по річному колу, схід його і перемогу над холодом і темрявою (зима, ніч, смерть, сон, північ, холод – в міфології поняття ідентичні)» [84, с.83].

У всій Україні був поширений весняний танок, що мав назву «Кривий танець». Цей танець – рух, у якому не знайти ні початку, ні кінця, – рух Сонця, «то вгору, то в долину». При виконанні цієї веснянки дівчата ходять кривулькою навколо трьох точок. Веснянка «Кривий танець» має космічний зміст і перегукується з орнаментами великодніх писанок у вигляді кривульок і безконечників.

Один із основних мотивів веснянок – викликання Сонця, імітація його приходу, символічне ламання старих мостів і будівлення нових. Ранкове або весняне Сонце прокладає мости між небом і землею, одночасно ламаючи мости, які прокладав своїм промінням Місяць. Отже, мости – символ проміння Сонця або Місяця. Сам хоровод «Мости» – рух двох шеренг, які по черзі наступують одна на одну, – передає безконечну зміну тепла і холоду, темряви і світла. «Учасники хороводу зчепленими руками утворюють ніби мости, які ламає інший гурт, що проривається крізь перший. Мости роблять руками і в інших хороводах – «Сухий пліт», «Вербовая дощечка», «Жучок» – і по цих руках схрещених іде сонце».

Коло, колесо («крокове колесо» у веснянках) – найдавніший образ Сонця. «Коло» – також і найдавніша назва Сонця, від якої походять слова «коляда», «калита», «король» і т. п. У кругових танках коло має декілька значень: саме Сонце, його рух небосхилом і річний цикл. Усі весняні й купальські хороводи, що йшли по колу, як вважалося, рухали Сонце, космічний простір і час, викликаючи прихід весни, схід Сонця наступного дня чи інші бажані явища. В колі відбувалися ті ігри, в яких імітувався схід Сонця, котре грає, танцює, підскакує, крутиться, переки-

дається, засипає і знову встає («Подольночка», «Зайчик», «Білоданчик», «Ягілочка», «Качуронько», «Король» тощо).

Гра «Подольночка», що є найповнішою з усіх ігор, відображає не лише схід, а й весь добовий рух Сонця. Спочатку Подольночка йде по колу, потім припадає до землі, а разом із нею зупиняється все коло (як після заходу Сонця). Хоровод співає: «Ой устань, устань, Подольночко...», вона оживає – і все починається спочатку. Гра повторюється, поки всі діти не побувають у ролі Сонця. Так, як безкінечно відбувається зміна дня і ночі [84].

За припущенням М. Сумцова, символом сонячного променя або дерева життя в стародавні часи служили обрядові палиці, прикрашені квітами та зеленню при першому вигоні худоби на пасовище, і палиця сватів, якою стукали у вікно або у двері, сповіщаючи про свій прихід [89].

Космогонічні образи небесних світил, Світового дерева, представлені не тільки в українській народнопоетичній традиції. Численні зображення Сонця, Місяця, зір або ж знаків, які їх символізують, можна зустріти на домашньому начинні, посуді, керамічних і ювелірних виробах, меблях, писанках, вишитих тканинах, на археологічних знахідках, давність яких не викликає сумніву.

Знак хреста, відомий у різних народів від періоду неоліту, має складну багатозначну символіку. Хрест міг символізувати: вічність, весь світ, чотири сторони світу, вогонь, Сонце, небо. Хрест і хрестоподібні фігури символізували ідею вічного, безсмертного, усестороннього, чистого, сонячного, божественного та чоловічого життєвого начала.

У стародавні часи були широко розповсюджені уявлення про небесне походження земного вогню. Вогонь вважався посланцем небес, даром неба, посланим на землю. Небесні світила, в свою чергу, вважалися осередком небесного вогню. Форма хреста імітувала найдревніше знаряддя для добування

вогню, тому він став універсальною релігійною емблемою вогню. У слов'ян із дохристиянського часу хрест був символом вогню, вважався заміником небесного вогню.

Одночасно хрест є і символом Сонця як вогню небесного. Як і вогонь, Сонце умирає і відроджується в процесі руху небом. Хрест як емблема сонячного божества стала язичницьким очищаючим символом воскресіння і безсмертя. У народному світогляді здавна утвердилося значення хреста як сонячного символу. Хрест – це фігура, котра утворена чотирма променями. Хрест є складним символом, що зображує Сонце і його рух у просторі. Звідси походить і зв'язок хреста зі сторонами світу [12].

Хрестоподібні кола, фігури, розетки були символами вогню, сонячного божества. Ідея кола, властива всім народам, зокрема стародавнім слов'янам, зосереджувала космологічні грані язичництва, світоглядне уявлення про місце людини в світі. У колі як своєрідній наочній формі світу людина знаходила його центр і межі.

Символом Сонця – ока Сварога є свасті-аста (правобічна сварга), яку в давнину називали сонцеворот. Існує і лунарний знак-свастика (лівобічна сварга) – символ Місяця –Семаргла. Зображення правобічної та лівобічної свастики, рівнокінцевий хрест – символ небесного вогню зустрічаються у внутрішньому оздобленні Софійського собору, яке називають «язичницьким тлом».

Традиції декоративного малювання, як і різьблення, сягають глибин століть. У декоративних розписах, як і в рельєфній орнаментиці, зустрічаються архаїчні солярні знаки, рослинні мотиви. На Лемківщині популярними були орнаментні мотиви «дерево життя», «квіти». На дверях малювали своєрідне родовідне дерево – квіт. Гілочки з листками барвінку означали жінок та дівчат, що були в родині, а гілочки із зорями – чоловіків та парубків [16, с.12].

Триярусність світу передавалась також ідеограмами, якими найчастіше розмальовувалися скрині, спинки саней, віконниці. Дерево життя, яке єднає небо й землю, зображено і на сволиці з с. Білоберізки Косівського району. Дві фігурки півнів, з обох боків дерева життя, зображено навіть на одній з київських будівель поч. XX ст. при вулиці Петровській [13, с.100–101].

Українська весняна писанка є символом зародження Всесвіту. У найдавніших обрядах писанка використовувалась як священний символ Космічного Яйця. Писанка – важливий атрибут язичницького культу, пов'язаний із зустріччю весни, з Великоднем, зі щорічним відродженням Сонця, природи. Жовток яйця, схований за «двома брамами», своїм кольором і формою нагадує Сонце. Таким чином, ще у прадавні часи яйце стало символом Сонця-Весни, частиною життєдайної і чарівної сили бога-Сонця.

Візерунки писанок глибоко архетипічні за своєю природою і містять специфічні знаки і символи. На українських писанках зображувалися тригвери, розети-сонця, кривульки, хрести, клинці, свастики, рожі-розети, зірки, місяці, характерні пояси зі зигзагами в них. Орнамента українських писанок містить космогонічні мотиви – стилізовані зображення солярних і лунарних знаків, Сонця, Місяця, зір, Світового Древа, богині-праматері, небесних оленів і коней. Ці так звані астральні графеми відомі в мистецтві з найдавніших часів – ще з періоду трипільської культури. Деякі з них символізують рух Сонця і циклічність (ламані хрести і спіралі), стилізоване Древо Життя (восьмигранні хрести).

Одним із найпоширеніших елементів у писанковому орнаменті українців є зображення Сонця у вигляді різних солярних знаків. Це були різноманітні хрестики й зірочки різної величини, жовті й червоні плямочки. Такі зображення Бога Сонця пояснюють-

ся особливостями людського зору. «Павуки» («павучки»), тобто 3-, 4-, 6-, 8-промінні «свастики» часто ще називалися «рукавами», «бабиними рукавами», «дідовими рукавами»; зірочки – «ружами», «повними ружами», «ружечками». У більшості регіонів, як правило, з обох боків яйця писали по одній великій зірці або по одному великому «павуку», в інших – відповідно до сегментного розподілу поверхні яйця – по кілька зірок чи «павуків» [95, с.284 – 285].

«Кривулька» або «безконечник» символізувала вічність сонячного руху. Такі знаки, як гачковий хрест (свастика), тригвер, рожа-зірка, дослідники вважають символом Сонця – найвищого божества наших предків. Тригвер («триніг») означає, за різними версіями, небо, землю і повітря, або небо, землю і пекло, чи повітря, вогонь і воду і т. п. [96, с.177].

Астральну символіку українських писанок іноді підкреслюють і їхні назви: «звізда» (Гуцульщина), «зірка» (Східне Полісся), «зірки» (Кубань), «зірка з крученими рукавами» (Західне Поділля), «зірчаста» (Буковина, Східне Полісся), «зірчаста з сосонкою» (Підляшшя), «шість зір» (Чернігівщина), «небесні коники» (Гуцульщина), «квіточки з листочками і крученим сонечком» (Західне Поділля), «сонечка» (Пряшівщина), «сонечка з лебедями» (Західне Поділля), «сторчові сонечка» (Південна Буковина), «пасочок із сторчовими зірочками» (Чернігівщина), «сторчова рожа» (Західне Поділля, Чернігівщина).

«Сосонка» – символічний знак Небесного Змія – дуже часто зустрічається у писанкових орнаментах і на рушниках. Поширеним є мотив «дерева життя», трансформований у орнаментах у вазон, квітку. Світове Древо на писанках поступово набуло лаконічної форми загальновідомих «вазонів», «трьох листків» [95, с.282 – 293].

Різьблення по дереву, відоме схід-

нослов'янським народам із давніх часів, було поширене в усіх районах України, особливо у лісовій смузі. У народному житлі різьбленням прикрашалися найважливіші архітектурно-конструктивні деталі: фронтони, обрамлення вікон і дверей, сволюки. Здавна на хатах, на сволюці, перед дверима, вирізьблювали або малювали сонячні знаки, вважаючи їх оберегами проти злих сил. Солярні та ромбовидні знаки часто розміщувалися над ворітьми, над дверима при вході знадвору, на сволюках, на столах і скринях, в узголів'ях ліжок. Окрім солярних (зорі, хрести, кола), серед улюблених мотивів оздоблення переважали геометричні (трикутники, ромби, квадрати), рослинні (в'юнки гілки, квіти, вазони), зооморфні (силуети кінських голів, птахи) знаки.

У гуцульському геометричному орнаменті до головних мотивів орнаментальних композицій належать як квадратно-хрестові, так і розентальні («ружа», «соняшник», «штерна») мотиви.

Космогонічні мотиви гуцульського орнаменту, солярні знаки передають розентальні мотиви, утворені на основі кола: «сонечко», «сонечка», «сонечко в клинцях», «сонечко в попиках», «сонечка в зубчиках», «соняшник», «соняшники», «попики», «косиці», «гірська косиця», «зірки», «зірочки», «зорьки», «штерно», «штерна», «ружа», «ружі», «півружі», «ружі великі», «віночок», «віночки», «колачики», «кільцятка», «кочела», «обручики», «млинок», «вітряк», «вітрячок», «кучері», «хрещик». Коло, як символ Сонця і грому, збереглося на Гуцульщині не тільки в орнаментиці, але й у танцях, таких, як аркан, коломийка, гуцулка, решето [97, с.12].

Астральними й солярними символами виступали й деякі мотиви на основі трикутника («штерно», «зорька», «сонечко», «хрещики»), на основі гачкоподібних елементів («штерно в гачках», «зорька в гачках»), на основі зерняткоподібних («хрещики», «ві-

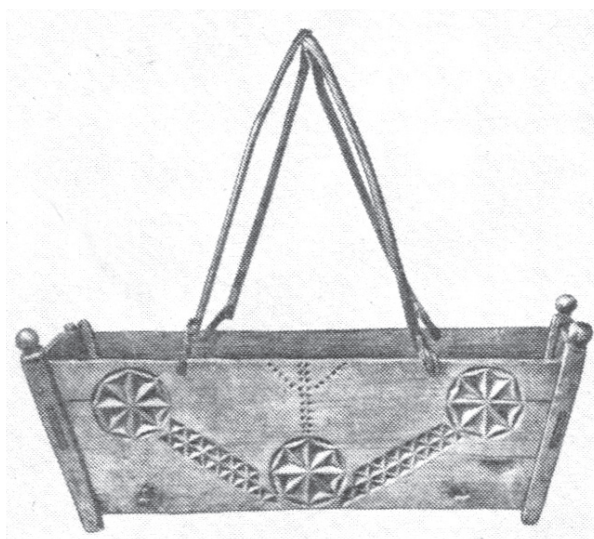

Рис. 22. Коліска зі знаком «нічного (підземного) сонця» (за: Рыбаков 1988, с. 495).

ночок», «косиці», «ружа») і каплеподібних («хрещик», «соняшник») елементів.

Найпоширенішими у гуцульському орнаменті є солярні знаки: «сонечка», «зорі», «штерна», велика і мала «ружі». Як вказує М. Курилич, вони «трактувались як символи небесних світил, могли бути ідеограмою бога-громовика (велика і мала ружі), «живого вогню», а також знаками-оберегами, зокрема, від грому та блискавки, побажанням або й запорукою щасливого життя» [97, с.12]. Солярний знак у вигляді «малої ружі» на весільній скрині, як побажання щастя і багатства, часто вписувався у «велику ружу» – символ Всесвіту.

Мотиви «звіздочки», «зірочки», «зорьки», «штерна» застосовуються в різьбі, інкрустації, вишивці, художньому ткацтві, писанкарстві, випалюванні на дереві та карбуванні на металі. Це орнаментальні мотиви у вигляді розеток із загостреними кінцями, що мають вигляд зірочок. Відомий на Гуцульщині термін «штерн», «штерно» походить від німецького слова «Stern» – зірка, зоря. На Гуцульщині найпоширенішими були ро-

зентальні мотиви у вигляді шести- або восьми кінцевої зірки, різновидністю «штерна» в радянський час стала п'ятикутна зірка. В сучасній орнаментиці створюються також ускладнені зірчаті мотиви – «зірка в гачках», «зірка в зубчиках», «зірка в колосках», «зірка в кучерях».

Найбільше зображень астральних і космогонічних символів збереглося на ритуальному посуді та глиняних скульптурках. Старовинний керамічний ритуальний посуд уподібнювався Всесвітові й був орнаментований знаками-символами, що передавали космогонічні уявлення.

Сонячні (солярні) та місячні (лунарні) символи, які були тісно пов'язані з календарем, є найархаїчнішими. До знаків Сонця належать: коло, концентричні кола, колесо з шістьма шпичками, круг із хрестом усередині. Знаки Місяця – півмісяці, повернуті «рогами» догори, та дуги, повернуті в різні боки, що символізувало фазу Місяця. Орнаменти стародавнього посуду відображали уявлення про рух небесних тіл, атмосферні явища, зміну пір року та були своєрідними календарями. Одна із знахідок – чарка, на якій зображено 12 місяців, – підтверджує саме календарне призначення подібних зображень.

У традиційній українській хаті посуд був і окрасою житла, і оберегом родинного добробуту і благополуччя. Охоронна функція посуду підсилювалася його розташуванням на миснику та полицках з кониками, різьбленими розетками, солярними знаками. Мисник і полицка – це своєрідні образи божественної колісниці, яка несеться по небесній сфері. Розставлені на полицках миски і тарелі постають міфологічним уособленням небесного життєдайного світила – Сонця, котре їде на цій колісниці [50, с.243–245]. Співставлення тарілки і Сонця досить характерне для українського фольклору, наприклад у загадках: «По морі, по морі золота тарілка плаває» (Небо і сонце; Харківська обл.). Зобра-

ження Сонця, Місяця, зір або їх символів зустрічаються на українських орнаментованих гончарських виробках – і давніх, і сучасних (наприклад, на тарілках із м. Косів).

Багато зразків народної пластики дало ковальське ремесло. Сільські ковалі кували надбання, придорожні й надгробні хрести, огорожі, звичайним зубилом насікали свої орнаменти (кола, хвилясті лінії, крапки, стилізовані розетки, квітки) на дверних замках, клямках, димниках тощо.

У сучасному сільському дворі металева огорожа і ворота, як правило, оздоблені кованими візерунками або кольоровими малюнками. Один із поширених мотивів – повне або часткове зображення Сонця з променями.

Українські етнографи зазначають, що народна свідомість сприймала процес виготовлення тканини як символічне створення Всесвіту. Це підтверджують колядки [98, с.228]:

*Ой як то було з початку світа,
Ой як не було святої землі,
Ой но на морі павутиноньки,
Ой там братоньки радоньку радять:
Як би нам, брате, світ обснувати?*

За давніми уявленнями, світ заснувався саме на Різдво, коли народилося Сонце і з вершечка Світового Древа почало снувати світову павутину. Павук або «круг», що снує нитки-промінці, – ткач і засновник світу. Тому сонячна символіка «павука» («круга») не викликає сумнівів...» [99, с.138–139].

Космологічна схема, представлена у міфологічному контексті, відтворювалася у геометричному, рослинному і зооморфному орнаменті прикрас, одягу, житла. Три рівні світобудови – підземний світ, земля, небо – основні осьові точки в організації космосу, що проявляється в культурі та побуті середньовічної людини Русі.

В язичництві строї надають людині, одягненій у них, триярусного символіко-художнього образу світу. Вертикальна просто-

рова вісь помітна, наприклад у декоративному прикрашанні народного одягу. Поділ жіночого одягу часто був прикрашений витканим візерунком, що містив давні ідеограми землі, засіяного поля (квадратики з крапками на середині), вище пояса на сорочках були вишиті, поруч з цими символами, рослинні сюжети (квіти, гілки). Загалом, все це виражало ідею родючості землі [100, с.176].

Верхня частина жіночого одягу пов'язана з небом. На чолі головного убору часто зображувалися Сонце і композиції, пов'язані з небесним ярусом. До давньоруського князівсько-боярського жіночого ювелірного убору входили срібні або золоті прикраси: скроневі кільця, намиста, медальйони, лунниці (символ Місяця), колти (символ Сонця).

Одягнена в традиційний святковий одяг давньоруська княгиня представляла Всесвіт, оскільки нагорі були присутні символи неба: Сонце, зірки, сонячні коні і т. п. На верхній частині одягу зображувалися птахи, втілення дощу, а нижня частина вбрання прикрашалася символами землі, рослинності. Срібні плетені пояси жінок прикрашалися на кінцях, які звисали до колін, головами ящерів, символами підземного світу [9, с.638].

В українському дівочому народному костюмі головний убір мав форму кола, що символізувало Сонце (вінки паперові, з живих квітів, з пташиного пір'я, вінці-діадеми, вінок-уплітка, вінок-чільце). До вінка приєднували стрічки, кожна з яких мала свою символіку: світло-коричневу стрічку – символ землі-годувальниці, жовта – символ Сонця, блакитна і синя – символ неба і води та ін. Коли вплітали білі стрічки, то на лівій вниз вишивали Сонце, а на правій Місяць. Ці два основні полярні знаки – головні обереги голови [101].

У Київській Русі вишивка золотом, сріблом, шовком використовувалася для оздоблення предметів церковного призначення й одягу знаті. Орнаментовані мотиви на дав-

ньоруських золотогаптованих тканинах з Києва пов'язані з образом Дерева Життя та іншими язичницькими символами.

Мотиви, що символізували Сонце, були популярні та поширені в Давній Русі. Так, на вишивках із Десятинної церкви в Києві, Райковецького городища зображені в ряд круги. Співпадаючи зі зображеннями на інших творах народного мистецтва, ці мотиви не зникали з орнаменту вишивок, відомі й у вишивках XVIII–XIX ст., вони дійшли і до наших днів. У районах Прикарпаття і сьогодні побутують круги-розетки, які народні майстри називають «сонечка» [102, с.25].

Основними символами в геометричному орнаменті є символи родючості (меандри, ромби, «безконечники»), символи Сонця та вогню (хрести, ламані хрести-«свастя», зірки, розетки), до знаків води відносять хвилясті та зигзагоподібні лінії та трикутники. Ромбовидні і солярні знаки були елементами вишивок на жіночих сорочках, весільних рушниках, мотивами декору жіночих і чоловічих прикрас, великодніх писанок.

Здавна в орнаментальних мотивах української народної вишивки зустрічаються елементи символіки давніх культів. Наприклад, зображення розетки в колі – солярний знак, що виражає ідею Сонця, круговороту.

Поширеним на сорочках і рушниках багатьох областей України є мотив ружі. За однією із версій, слово «ружа» містить древню назву Сонця – Ра, адже квітка ця нагадує Сонце. Візерунки з ружами укладалися за законами рослинного орнаменту, що означало безперервний сонячний рух із вічним оновленням. Троянди, укладені в систему геометричного узору, – це не просто квіти, а квіти-зорі, що уособлюють уявлення народу про Всесвіт як систему.

«Зірки, розкидані по рукаві і зібрані в геометричний орнамент, – це уявлення про структуру Всесвіту, що вже є не хаотичним і безладним, а упорядкованим і гармонійним»

Рис. 23. Відображення макрокосма в мікрокосмі жіночого убору XII – XIII ст. Язичницька символіка князівських прикрас (за: Рыбаков 1988, с. 563).

[103]. Вишиті сорочки Київщини могли містити на плічку 6 зоряних рядів, а на рукаві – 12. На сорочці із Сумщини вишитий узор, що в народі зветься «ламана гілка». А зображує вона не що інше, як створення із хаотичного космосу окремих зір цілісної життєтворчої системи, нашої Галактики.

Рослинні орнаменти за своєю символікою означають розквіт (паростки, гілки, квіти), молодість, життя (дерево життя або «вазон»). У зображенні рослин, що вертикально піднімаються на рушниках, килимах, декоративних розписах, дослідники вбачають відгомін первісного культу «Світового Дерева» («Дерева Життя»), симетрія якого означала встановлення зв'язків між частинами світу (землі, небесної та інших сфер) і припинення хаосу.

На вишивках зустрічається і таке зображення як Стовп життя – могутній Світовий стовп, з невтомними павучками на ньому, що снують із хаосу космосу лад. Іноді це стовпи-смужки, що тримають на собі весь білий світ. На Буковині «стовп» – назва мотиву візерунку «Дерево Життя».

Вважають, що на вишиваних рушниках збереглися зображення Рода, Рожаниць і Берегині. Берегиня – поширений в усій Україні символ, що виступає як Мати-природа, і Дерево життя, що сформувало із мороку космосу чітку систему Всесвіту [103]. Тут відбулася заміна образу дерева образом жінки, що виступає як символ життя і родючості.

В обрядовому фольклорі зустрічається поєднання мотивів вишивання, вишивки та певних світоглядних мотивів: мотив Світового Дерева, мотиви переходу та зв'язків із потойбічним світом, мотиви небесних світил. В українських обрядових піснях простежується образ красної панни, яка вишиває сорочки своїм батькам або братові, милому. Як малюнок вишивки називають зорі і Місяць, або всю небесну тріаду [58, с.204]:

Перший узорець – пресвітлий місяць,

Другий узорець – красне сонінко,

Третій узорець – часті звіздоньки

У фольклорі образи світил і птахів порівнюються з ознаками чоловічого й жіночого начал, містять у собі ідею щасливого шлюбу і подружньої вірності.

Прадавня астральна символіка, іноді переосмислена, стала також частиною української геральдики. За свідченнями джерел, у період родоплемінного ладу східні слов'яни використовували символічні знаки: коло, квадрат, ромб, хрест, тварини, рослини, птахи або небесні світила (Місяць, Сонце, зорі) та інші. Залишки цих тотемних зображень, які побутували на території сучасної України, могли зберегтися в деяких із пізніших українських земельних або міських гербів.

Знамена язичницької Русі шанувалися як військові святині, об'єкти поклоніння. Зображення на давніх знаменах-стягах містили язичницькі символи, такі, як Дерево Життя, фантастичні тварини і птахи, небесні світила: Сонце, Місяць, зорі [104, с.31–32]. Тризуб, за однією з версій, уособлює три світи або три природні стихії – повітря, воду і землю.

В українській гербовій традиції домінували такі зображення: тризуб, Сонце, хрест, орел, кінь, ведмідь, лев, бик, фортеця, якір тощо. За частотою використання астральні символи складають чисельну групу серед емблем і символів української геральдики.

Виникнення і розвиток міської геральдики – гербів міст і земель – сприяли появі нової традиції оздоблення прапорів. Герб Поділля містив зображення Сонця на білому або червоному тлі, тому три Подільські хоругви мали білі корогви з сонячним ликом, а за свідченнями польського історика Яна Длугоша (1414–1480), кожен із прапорів мав «сонячний лик (лице) на червоному полі» [105, с.89].

Опис гербів і прапорів деяких українських міст та етнічних земель містить книга італійця з Верони Олександра Гваньїні (1534 або 1538–1614), надрукована латинською мовою 1578 р. у Кракові. Обширний параграф «Край Подільський» завершується словами: «Прапор (хоругва) земельний цієї землі носить як герб сонце, оточене навкруги дванадцятьма зорями, в білому полі таким чином» [106, с.24]. Підтверджує відомості О. Гваньїні і його сучасник, польський історик і геральдик Бартош Папроцький (бл. 1543–1614): «Воеводство Подільське вживає за герб золоте сонце на білому полі...» [107, с.907]. Пізніше джерело описує герб Поділля як «золоте сонце з шістнадцятьма променями і золотий хрест на лазуровому полі» [108, с.41].

Таким чином, Сонце здавна шанувалося населенням України, що і засвідчило його розміщення на гербах (фігури Сонця в гербі Поділля, міста Кам'янець-Подільського та селища Миколай) і прапорах. Однак, як засвідчує дослідження 465 міських та містечкових гербів України [109, с.204], за чисельністю значно переважають герби із зображенням зір (70 з 465) або півмісяця (63 з 465). Різнобарвні козацькі корогви, окрім гетьманських або місцевих гербів, містили зображення зір, Сонця, Місяця, хрестів у поєднанні з півмісяцем і зорями.

Космогонічні та астрономічні знання і вірування є органічною частиною українського фольклору й обрядовості. Без їх вивчення неможливе і розуміння народного світогляду, котрому притаманне обоження природних явищ, Землі та небесних світил – Місяця, Сонця, зір.

Таким чином, можемо констатувати, що українська народна астрономія являла собою цілісну систему, що поєднувала раціональні та ірраціональні знання, містичний та практичний досвід землероба, язичницькі та християнські уявлення. Окремими елементами народної астрономічної системи і досі

послугується сільське населення України, а її вивчення суттєво доповнює уявлення про традиційну культуру народу в цілому, особливої етногенезу українців.

ПЕРЕЛІК ЛІТЕРАТУРИ

1. Очерки истории отечественной астрономии с древнейших времен до начала XX века / Отв. ред. И. Климишин. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 14.
2. Рыбаков Б. Язычество древних славян. – М.: Наука, 1981. – 608 с. – С. 59, 75, 199, 319-328.
3. Еремеева А., Цицин Ф. История астрономии. (Основные этапы развития астрономической картины мира). – М.: Изд-во МГУ, 1989. – С. 19-20.
4. Бандрівський М. Дохристиянські часи // Львівщина: історико-культурні та краєзнавчі нариси / Упоряд. та відп. ред. Ю. Бірюльов. – Львів: Центр Європи, 1998. – С. 7-22.
5. Баран В., Козак Д., Терпиловський Р. Походження слов'ян / Відп. ред. О. Моця. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 119.
6. Культура українського народу: Навч. посібник / В. Русанівський, Г. Вєрвєс, М. Гончаренко та ін. – К.: Либідь, 1994. – С. 23, 57.
7. Винокур І., Тимошук Б. Давні слов'яни на Дністрі: Історико-краєзнавчі нариси. – Ужгород: Карпати, 1977. – С. 42-46.
8. Моця О. Ричка В. Київська Русь: від язичництва до християнства. – К.: Глобус, 1996. – С. 25, 30.
9. Рыбаков Б. Язычество Древней Руси. – М.: Наука, 1988. – С. 236 – 251, 638.
10. Іванченко М. Дивосвіт прадавніх слов'ян: Наук.-попул. нарис. – К.: Рад. письменник, 1991. – 171 с.
11. Древнее искусство: Памятники палеолита, неолита, бронзового и железного веков на территории Советского Союза: Собрание Государственного Эрмитажа: Альбом. – Л.: Аврора, 1974. – 196 с.
12. Даркевич В. Символы небесных светил в орнаменте Древней Руси // Советская археология. – 1960. – № 4. – С. 57-67.
13. Боровський Я. Світогляд давніх киян. – К.: Наук. думка, 1992. – 176 с. – С. 16-18, 23, 33, 100-101, 116-119.
14. Етнографія України: Навч. посібник / Ред. С. Макарчука. – Львів: Світ, 1994. – С. 359-361, 364-365.
15. Українська культура: історія і сучасність / Ред. С. Черепанової. – Львів: Світ, 1994. – С. 9 – 10, 154.

16. Данилюк А. Українська хата. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 12, 18.
17. Ісаєвич Я. Галицько-Волинська держава. – Львів: Ін-т українознавства ім. Крип'якевича НАН України, 1999. – С. 32-33.
18. Записано 02.07.2000 р. Федорович Н. в с. Березівка Маньківського району Черкаської області від Сміщенко М.
19. Записано 04.07.2000 р. Федорович Н. в с. Фурманівка Уманського району Черкаської області від Щербенко О. (1920 р. н.).
20. Записано 30.06.2000 р. учасниками фольклорно-етнографічної експедиції ІМФЕ ім. Рильського в Маньківці Маньківського району Черкаської області від Любас М. (1916 р. н.) та Солонько Я. (1925 р. н.), Бойчук А. (1930 р. н.), Дбалой Н. (1953 р. н.), Рокошальської П. (1924 р. н.).
21. Федорів-Ходак О. Народні прикмети передбачення погоди за Сонцем та Місяцем // Українська народна енциклопедія. – Львів: Червона калина, 1996. – 648 с. – С. 536 – 574. – С. 536, 538-539.
22. Записано 04.07.2000 р. Федорович Н. в с. Черповоди Уманського району Черкаської області від Кольби І. (1914 р. н.).
23. Климишин І. Небо нашої планети. – Львів, 1979. – 204 с. – С. 61, 64-65.
24. Записано 02.07.2000 р. Федорович Н. в с. Березівка Маньківського району Черкаської області від Поштар Л. (1935 р. н.)
25. Записано 02.07.2000 р. Федорович Н. в с. Березівка Маньківського району Черкаської області від Костяного В.
26. Записано 29.06.2000 р. Конвай В. в с. Роги Маньківського району Черкаської області від Бородієнко А. (1917 р. н.)
27. Русская ономастика и ономастика России: Словарь / Ред. О. Трубачева. – М.: Школа-Пресс, 1994. – 288 с.
28. Карпенко Ю. Астронімія і поганський світ східних слов'ян // Ономастика України першого тисячоліття нашої ери. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 186-196. – С. 188-191, 195-196.
29. Могилко А. О звездных картах и атласах, изданных в России и в СССР // Историко-астрономические исследования. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – Вып. 7. – С. 147-180. – С. 148-149.
30. Попова Н. Ночь // Русская речь. – 1970. – № 6. – С. 82-84.
31. Карпенко Ю. Волосожар, Стожари, Квочка ... Астронімічні знання в народних назвах Плеяд // Наука і культура: Україна / Щорічник. – Вип. 20. – К.: Знання, 1986. – С. 323-327.
32. Лексикон словенороський Памва Беринди / Підготовка тексту і вступна стаття В. Німчук. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 271 с. – С. 242.
33. Хождение за три моря Афанасия Никитина 1466 – 1472 гг. – 2-е изд. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1958. – 284 с.
34. Попович М. Мировоззрение древних славян. – К.: Наук. думка, 1985. – 168 с. – С. 111.
35. Потапенко О., Кузьменко В. Шкільний словник з українознавства. – К.: Укр. письменник, 1995. – С. 270.
36. Савур-могила: Легенди і перекази Нижньої Наддніпрянщини / Упоряд. і авт. приміт. В. Чабаненко. – К.: Дніпро, 1990. – С. 14-15, 177-178.
37. Історія української мови. Лексика і фразеологія: Монографія / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. Потебні; Відп. ред. В. Русанівський. – К.: Наук. думка, 1983. – 744 с. – С. 93.
38. Ярещенко А. Етнографічні особливості України // Українські традиції / Упоряд. та передм. О. Ковалевського. – Харків: Фоліо, 2004. – С. 353, 371.
39. Українське народознавство / За ред. С. Павлюка, Г. Горинь, Р. Кирчіва. – Львів: Фенікс, 1994. – С. 173, 175.
40. Таланчук О. Українознавство. Усна народна творчість. – К.: Либідь, 1998. – С. 13, 16, 18, 19.
41. Топоров В. Н. Древнее Мировое // Мифы народов мира: Энциклопедия: В 2 т. – Т. 1: А – К. – М.: Сов. энциклопедия, 1991. – С. 398-406.
42. Іваннікова Л. Символіка світотворення // Українські символи: 36. ст. / Ред. М. Дмитренко. – Київ, 1994. – С. 40.
43. Топоров В. «Світове дерево»: універсальний образ міфопоетичної свідомості // Всесвіт. – 1977. – № 6. – С. 190-192.
44. Музиченко Я. Дерево життя // Українські символи: 36. ст. / Ред. М. Дмитренко. – Київ, 1994. – С. 62-63, 66, 68.
45. Афанасьев А. Н. Древнее жизни: Избранные статьи. – М.: Современник, 1982. – С. 30.
46. Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського (З Галичини, Волині, Поділля, Придніпрянщини і Полісся.) / Упоряд., комент. О. Дей. – К.: Наук. думка, 1974. – С. 122, 194.
47. Культурне відродження в Україні: історія і сучасність. – Львів: Астериск, 1993. – С. 28.
48. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. – К.: Освіта, 1992. – С. 47 – 48.

49. Мифологический словарь / Гл. ред. Е. Мелетинский. – М.: Сов. Энциклопедия, 1991. – 736 с. – С. 659-660.
50. Пошивайло О. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна. – К.: Молодь, 1993. – С. 34-37, 243-245.
51. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях: Космогонічні українські народні погляди та вірування. – К.: Довіра, 1992. – С. 249 – 252, 268-269.
52. Знойко О. Міфи Київської землі та події стародавні. – К.: Молодь, 1989. – С. 50, 90-92.
53. Азимов Э., Толстой Н. Астрономия народная // Славянские древности: Этнолингвистический словарь: В 5 т. – Т. 1.: А – Г. – М.: Международные отношения, 1995. – С. 117-119.
54. Скуратівський В. Русалії. – К.: Довіра, 1996. – С. 210-213, 216, 218, 222-224, 584.
55. Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу. – К.: АТ «Обереги», 1991. – С. 19, 31.
56. Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком) / Пер. з давньоруської, післяслово, комент. В. Яременко. – К.: Рад. письменник, 1990. – С. 465.
57. Топоров В. Окно // Мифы народов мира: Энциклопедия: В 2 т. – Т. 2. К-Я. – М.: Сов. энциклопедия, 1992. – С. 250.
58. Золотослов. Поетичний космос Давньої Русі / Упоряд., передм. та пер. М. Москаленка; За ред. Д. Павличка. – К.: Дніпро, 1988. – С. 55, 204, 395.
59. Новикова М. Коментар // Українські замовляння / Упоряд. М. Москаленко. – К.: Дніпро, 1993. – С. 199-306. – С. 199, 202-206, 223, 247, 250, 279.
60. Чубинський П. Мудрість віків: (Укр. народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського): У 2-х книгах. – Кн. 1. – К.: Мистецтво, 1995. – 224 с. – С. 14-16, 19-23.
61. Записано 11.06.2002 р. Федорович Н. у м. Києві від Рибак (Рогозильникової) С. (1943 р. н.) (с. Вільхівчик Гусятинського району Тернопільської області).
62. Степанюк Б. До світлих джерел // Урядовий кур'єр. – 2000. – № 121 (1803). – 7 липня. – С. 4.
63. Записано 30.06.2000 р. Ткач Х. і Федорович Н. в с. Дзиндзилівка Маньківського району Черкаської області від Дудніченко М. (1928 р. н.).
64. Головацкий Я. Народные песни Галицкой и Угорской Руси. – Москва, 1878. – Ч. 2. – С. 243-244.
65. Полікарпов В. Лекції з історії світової культури. – Х.: Основа, 1990. – 223 с.
66. Плотникова А. Затмение солнца или луны // Славянские древности: Этнолингвистический словарь: В 5 т. – Т. 2.: Д – К (Крошки). – М.: Международные отношения, 1999. – С. 276-279.
67. Гнатюк В. Нарис української міфології. – Львів: Ін-т народознавства НАН України, 2000. – С. 143-144.
68. Записано 8.07.2001 р. Федорович Н. в с. Чернечина Борівського району Харківської області від Гонтар Є. (1926 р. н.)
69. Дмитренко М. Символіка сновидінь. Народний сонник. – К.: Редакція часопису «Народознавство», 1995. – С. 5, 48, 104.
70. Записано 3.11.2001 р. Федорович Н. в м. Києві від Федорович С. (Ткачук Є.) (1938 р. н.) (нар. в с. Залісся Чортківського району Тернопільської області)
71. Єрмоленко С. Нариси з української словесності. – К.: Довіра, 1999. – С. 90.
72. Олійник О. Українські прислів'я, приказки, загадки і українська вимова. – К.: «Альфа», 1992. – С. 16.
73. Записано 01.07.2000 р. Ткач Х. і Федорович Н. в с. Полківниче (Іваньки) Маньківського району Черкаської області від Остроушко М. (1936 р. н.) і Жученко О. (1942 р. н.).
74. Українські замовляння / Упоряд. М. Москаленко; Авт. передм. М. Новикова. – К.: Дніпро, 1993. – С. 41.
75. Українські міфи, демонологія, легенди / Упоряд. М. Дмитренко. – К.: Музична Україна, 1992. – С. 11-12.
76. Николов Н., Харалампієв В. Звездочёты древности. – М.: Мир, 1991. – С. 197.
77. Казки слов'янських народів / Укладач О. Прилуцька. – Х.: Книжковий Клуб Сімейного Дозвілля, 2005. – С. 144-148.
78. Потапенко О. Чумацький Шлях // Словник символів / Заг. ред. О. Потапенка, М. Дмитренка. – Київ, 1997. – С. 140-141.
79. Маковский М. Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках: Образ мира и миры образов. – М., 1996. – 416 с. – С. 209.
80. Творогов О. Лексический состав «Повести временных лет»: Словоуказатели и частотный словарь. – К.: Наук. думка, 1984. – С. 205.
81. Терновская О. Божья коровка // Славянские древности: Этнолингвистический словарь: В 5 т. – Т. 1.: А – Г. – М.: Международные отношения, 1995. – С. 221.

82. Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис: В 2 т. – Т. 1.: Зима. Весна. – К.: Оберіг, 1991. – С. 81.
83. Килимник С. Український рік у народніх звичаях в історичному освітленні: Т. 4.: (Літній цикл). – Вінніпег – Торонто, 1957. – С. 129.
84. Іваннікова Л. Сонце // Українські символи: Зб. ст. / Ред. М. Дмитренко. – Київ, 1994. – С. 83, 104.
85. Записано 06.07.2000 р. Федорович Н. в с. Громи Уманського району Черкаської області від Сажієнко А. (1924 р. н.).
86. Килимник С. Український рік у народніх звичаях в історичному освітленні: Т. 5.: (Осінній цикл). – Вінніпег – Торонто: Український Національний Видавничий Комітет, 1963. – С. 229-230.
87. Скуратівський В. Святвечір: Нариси-дослідження: У 2 кн. – Кн. 1. – К.: Перлина, 1994. – С. 175-176.
88. Здоровега Н. Нариси народної весільної обрядовості на Україні. – К.: Наук. думка, 1974. – С. 79.
89. Сумцов Н. Символика славянских обрядов: Избранные труды. – М., 1996. – 296 с.
90. Борисенко В. Весільні звичаї та обряди на Україні: Історико-етнографічне дослідження. – К.: Наук. думка, 1988. – С. 50, 57.
91. Кожолянко Г. Весілля на Гуцульщині // Гуцульщина. – Торонто, 1993. – Ч. 38. – С. 13.
92. Орел Л. Хліб у вашому домі // Радянська жінка. – 1989. – № 3.
93. Жниварські пісні / Упоряд. та вступ. ст. О. Чебанюк. – К.: Муз. Україна, 1990. – С. 143.
94. Лукеча М. Під весільний вінець. – К.: Всеукр. товариство «Просвіта», 1995. – С. 21.
95. Біняшевський Е. Українські писанки // Україно, мене моя! Сповідь: поезії, писанки ...: Зб. / Упоряд. та приміт. О. Шевченка. – К.: Веселка, 1993. – С. 282-293.
96. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: У 3 кн., 6 т. – Кн. 2. Т. 3.: (Весняний цикл); Т. 4.: (Літній цикл). – К.: АТ «Обереги», 1994. – 528 с. – С. 173-208. – С. 177.
97. Курилич М. Елементи та мотиви гуцульського орнаменту: Наук. вид. / Упоряд. Л. Довга. – Київ, 2001. – С. 12.
98. Сосенко К. Культурно-історична постать староукраїнських свят Різдва і Щедрого Вечора / Репринтне видання. – К.: СІНТО, 1994. – С. 228.
99. Музиченко Я. Павук // Українські символи / Ред. М. Дмитренко. – Київ, 1994. – С. 138-139.
100. Одоховская И. Хронотоп в культуре Киевской Руси и греческая традиция // Отечественная философская мысль XI – XVII вв. и греческая культура: Сб. науч. тр. – К.: Наук. думка, 1991. – 340 с. – С. 176.
101. Іваненко І. Символіка вінка в Україні: Науково-дослідницька робота // Матеріали ліцейного конкурсу-захисту науково-дослідницьких робіт. – Бориспіль: Ліцей «Дизайн-освіта» ім. Павла Чубинського.
102. Захарчук-Чугай Р. Українська народна вишивка. Західні області УРСР. – К.: Наук. думка, 1988. – С. 25.
103. Знаки 155 стародавніх українських вишивок: Альбом / Упоряд. та вступ. ст. Т. Островська. – К.: Бібліотечка журналу «Соняшник», 1992. – 72 с.
104. Сергійчук В. Національна символіка України. – К.: Веселка, 1992. – С. 31-32.
105. Длугош Ян. Грюнвальдская битва. – М.; Л., 1962. – С. 89.
106. Німчук В. Хроніка Гваніна (Гваньїні) як джерело з історії української геральдики й вексилології // Київська старовина. – 2000. – № 5. – С. 24.
107. Herby rycerstwa polskiego. Przez Bartosza Paprockiego zebrane s wydane r. P. 1584 / Wyd. J. Turowskiego. – Kraków, 1858. – S. 907.
108. Лукомский В., Типольт Н. Русская геральдика: Руководство к составлению и описанию гербов. – Пг., 1915. – С. 41.
109. Панченко В. Міські та містечкові герби України. – К.: Вид. центр «Просвіта», 2000. – 204 с.